المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية ص:1-20
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

هۆكارە كۆمەڵایەتییەكان(١) و هەمەجۆری لە زماندا

پ.ی.د. ئومێد بەرزان برزو[١] ، م.ی. عومەر ئەحمەد عەزیز[٢]
بەشی زمانی كوردی، كۆلێجی پەروەردە، زانكۆی گەرمیان، كەلار، عێراق
[1]omed.barzan@garmian.edu.krd
[2]umer.ahmed@garmian.edu.krd

الملخص:

عنوان البحث (العوامل الاجتماعية والتنوع في اللغة)، يتكون البحث من فصلين، خُصِصَّ الفصل الاول لبعض الاسس النظرية و حدود البحث، اما الفصل الثاني تطرقنا الى التنوع و اسباب تكوين التنوع، استخدم البحث منهج الوصفي و تكمن اهمية البحث من حيث بيان اسباب تكوين التنوع في اللغة الكوردية، بالاضافة الى عرض الامثلة متنوعة في المناسبات والمجالات الاجتماعية المتعددة.

پوختە:

ناونیشانی توێژینەوەكە (هۆكارە كۆمەڵایەتیەكان و هەمەجۆری لە زماندا)یە، توێژینەوەكە لە دو بەش پێكهاتوە، بەشی یەكەم بۆ خستنەڕوی هەندێک بنەمای تیۆری و سنوری توێژینەوەكە تەرخانكراوە، بەشی دووەمیش باس لە هەمەجۆری زمانی و ئەو هۆكارە كۆمەڵایەتییانە كراوە، كە هەمەجۆری لە زماندا دروستدەكەن، ڕێبازی توێژینەوەكە ڕێبازی پەسنییە، سنوری توێژینەوەكە لە چوارچێوەی زمانەوانی كۆمەڵایەتییدایە و گرنگی توێژینەوەكە ئەوەیە ، ئەو هۆكارە كۆمەڵایەتییانە دەخاتەڕو، كە هەمەجۆریی زمانی كوردی دروستدەكەن لەگەڵ هێنانەوەی نمونە لە بۆنە و بوارە كۆمەڵایەتییە جیاجیاكاندا.

Abstract:

The research entitled (social factors and variation in Language). The research includes two chapters. The first chapter deals with some theoretical bases and the limits of research. The second chapter deals with variation and the reasons for variation. This research used a descriptive statistics approach. The aim of research is describing important factor of linguistics variation in the Kurdish language, in addition to the presentation of examples varied in multiple social and field events.

پێشەكی:

زمان بەشێكە لە ژیان، كە تیایدا پەیدابووەو لەگەڵیشیدا بەردەوامدەبێت، بۆیە زمان گرنگترین داهێنانی مرۆڤە بەدرێژایی مێژویی شارستانیەتەكان، ئەگەر زمان نەبووایە، مرۆڤ نەیدەتوانی پارێزگاریی لە شارستانیەتو كەلتورو ڕۆشنبیریو مێژو و ...تد خۆی بكات. ئاشكرایە زمان دیاردەیەكی كۆمەڵایەتییەو ئامرازی پەیوەندی و لەیەكترگەیشتنە لە نێوان تاكو كۆمەڵەكەیو دەوروبەرەكەیدا، ئەمەش ئەوە دەردەخات، كە كۆمەڵو زمان پەیوەندییەكی دولایەنەو پتەویان بەیەكەوە هەیەو لەیەكتر جیانابنەوە، تەنانەت یەكەم ئەركی زمان ئەركێكی كۆمەڵایەتییەو وابەستەی كۆمەڵە. ئەم توێژینەوەیە توێژینەوەیەكی زمانەوانیی كۆمەڵایەتییە، واتە سنوری توێژینەوەكە لە چوارچێوەی زمانەوانیی كۆمەڵایەتیدایەو لە پەیوەندیو كاریگەریی نێوان زمانو كۆمەڵو جیاوازی بەكارهێنانی دەربڕینەكان لە بۆنەو بوارە كۆمەڵایەتییەكان بەپێی هۆكارە كۆمەڵایەتییەكانو دروستبونی هەمەجۆریی زمانی دەكۆڵێتەوە.لەم توێژینەوەیەدا ڕێبازی پەسنی پێڕەوكراوەو وەك لێكۆڵینەوەیەكی بواری زمانەوانیی كۆمەڵایەتیش پێویستی بە گەڕانو كۆكردنەوەی دەربڕینەكان لە كۆمەڵەوە هەبووە، هەروەك چۆن (براتراند راسل) پێی وایە، كە (بواری ڕاستەقینەی زمانەوانی لێكۆڵینەوەیە لە دەربڕینەكانی خەڵك)(**هادي نهر، ١٩٨٨: ١٨**). گرنگی توێژینەوەكەش خستنەڕوی ئەو هۆكارە نازمانیانەیە واتە هۆكارە كۆمەڵایەتییانەیە، كە دەبنە هۆی دروستبونی هەمەجۆریی زمانیو دەركەوتنی جیاوازی دەربڕینو

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية
ص: 1-21
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

ئاخاوتنەکان لە بۆنەو بوارە کۆمەڵایەتییەکاندا، چونکە هەمەجۆریو جیاوازی زمانی پەیوەستە بە جیاوازی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵەوە.

لێکۆڵینەوەکەش لە دو تەوەر پێکهاتوە:

لە تەوەری یەکەمدا باس لە کورتەیەکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی، پەیوەندیی زمانو کۆمەڵ، کاریگەریی زمانو کۆمەڵ لەسەر یەکتری، پاشان باس لە چەمکو زاراوەی هەمەجۆریی زمانیو گرنگترین هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان کراوە.

تەوەری دووەم بە باسکردنی بۆنەو بوارە کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ هۆکارەکانی جیاوازیی بەکارهێنانی دەربڕینەکان تایبەتکراوە، کە وابەستەی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانن، ئەویش (شێواز، ڕەگەز، تەمەن، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی، ئاستی ڕۆشنبیری، شوێنی جوگرافی، پیشەو بوار یان چینی کۆمەڵایەتی، نەژاد) دەگرێتەوە، هەروەها باسکردنی بۆنەو بوارەکانو هێنانەوەی نمونە بۆیان.

١) زمانەوانیی کۆمەڵایەتی:

١-١) کورتەیەك لەبارەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە:

زمانو کۆمەڵ وەك دو ڕوی دراو وانو لێکدانەبڕاون، پەیوەندییەکی بەهێزو توند لە نێوانیاندا هەیە، زمان لەگەڵ پەیدابونی مرۆڤایەتیدا بنەمایەکی گرنگی ژیانو پێویستییەکی بنەڕەتی بووە بۆ گواستنەوەی زانیاریو هەواڵەکان، تەنانەت زمان خاڵی سەرەکی جیاکەرەوەی مرۆڤو گیانلەبەرانی ترە، هەر بۆیە زمان بەدرێژایی مێژو گەورەترین دەستکەوتی مرۆڤ بووە، بەوەی هۆکاری گوزارشتکردنە بۆ بیرکردنەوەو گەیاندنی بۆچونو هەستەکانو لەیەکترگەیشتن بەمەبەستی ڕێککەوتنو پەیوەندیو گونجاندنو لێکنزیکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵ، هەروەها زمان بەپێی پێشکەوتنی کۆمەڵی مرۆڤایەتی گۆڕانیشی بەسەردا هاتوە، بۆیە (زمانەوانە کۆمەڵایەتییەکان لێکۆڵینەوە لەو گۆڕانانەدا دەکەن، کە لە بۆنەو شوێنە جیاجیاکاندا بەسەر ئاخاوتنی تاکدا دێن، لە شێوازێکەوە دەچن بۆ شێوازێکی ترو گرنگی بە هۆکاری ئەم شێوازگۆڕینە دەدەن)**(نایف خرما، ١٩٧٨: ٢٣١).**

بەهۆی ئەوەی زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییەو لەناو کۆمەڵدا کاردەکات، خاوەنی هەمان تایبەتمەندییە، زمان لە هەمو کۆمەڵێکدا سیستەمێکی گشتی هەیەو تاکەکانی کۆمەڵ پەیڕەویدەکەنو بەکاریدەهێنن، هەروەها زمان دروستکراوی کەسێك یان چەند کەسێکی دیاریکراو نییە، بەڵکو سروشتی بەکۆمەڵبون دروستیدەکاتو هەر تاکێك لە ڕێگەی فێربونو فێرکردنو لاساییکردنەوەی کۆمەڵەوە فێریدەبێت، هەر بۆیە (ناتوانین لە زمانو ڕێساکانی گەشەکردنی بەدابڕاوی لە کۆمەڵ تێبگەین)**(هادي نهر لعيبي، ٢٠٠٩: ١٠)**، لە هەمان کاتدا یەکێك لەو خەسڵەتەکانی زمان ئەوەیە، کە تاك ناچاردەکات، پەیڕەوی سیستەمەکەی بکاتو لێی دەرنەچێت، واتە (زمان تێروانینی خۆی بەسەر کۆمەڵی مرۆڤایەتیدا دەسەپێنێت)**(هادي نهر، ١٩٨٨: ٣٩).**

ئەو زمانەی کۆمەڵ پێیدەدوێت، تایبەتییە کۆمەڵایەتیو دەرونیو کەلتوریو ڕۆشنبیرییەکانی ئەو کۆمەڵەیە دەنوێنێت، لە هەمان کاتدا دەتوانرێت بە تایبەتییە کۆمەڵایەتیو دەرونیو کەلتوریو ڕۆشنبیرییەکانی تاکێك، یان خێزانێك، یان دەستەیەك لە خەڵك، یان نەتەوەیەك لە ڕێگەی بەکارهێنانو زانینی زمانەکەیەوە ئاشنابین، بۆیە کۆمەڵ لە چوارچێوەی زمانەکەی خۆیەوە دەڕوانێتە دنیا، کەواتە زمان لەناو کۆمەڵدا بۆ چەندین گوزارشتو دەربڕینو ئەرکی تر بەکاردێت، لەو ڕوانگەیەشەوە ((کۆزمانەوانی خەریکی لێکدانەوەی ئەو پەیوەندییانەیە، کە لە نێوان هەڵوێستی کۆمەڵایەتیو هەڵبژاردنی زمان یان زاردا هەیەو هەوڵی ئەوە دەدات، تێمان بگەیەنێت، کە چۆن خەڵکی دەتوانن، کەڵك لە کانگای زمانیان وەربگرنو بەپێی ئەو دەورەی لە کۆمەڵدا دەیبینن، قەناعەت بگۆڕن))**(محمد معروف فتاح، ١٩٨٦: ١١٥)**، واتە ئەم لقەی زمانەوانی وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لە زمان دەکۆڵێتەوە، بەوەش لێکۆڵینەوە لەو شێوازو ڕێگایانە دەکات، کە زمانو کۆمەڵی مرۆڤایەتی یەکدەخات، بەم پێیەش (زمانەوانیی کۆمەڵایەتی ئەو زانستەیە، کە لێکۆڵینەوەی زمان لە ڕوی پەیوەندی بە کۆمەڵەوە دەکات، یان ئەو زانستەیە، کە هەوڵدەدات، یاساو پێوەرە کۆمەڵایەتییەکان بدۆزێتەوە، کە ڕەوشتی زمانو ڕەوشتی تاکەکان بەرەو زمان لە کۆمەڵدا ڕونو ڕێکبخات)**(كمال بشر: ٥٢)**، بەو واتایە دەتوانین بڵێین ئەرکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لێکۆڵینەوەیە لە چۆنیەتی کاریگەریو کارلێککردنی زمان لەگەڵ کۆمەڵدا، بێگومان تەماشای ئەو گۆڕانانەش دەکات، کە توشی بونیادی زمان دەبێت وەك وەڵامدانەوەیەك بۆ هۆکارە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان لەگەڵ خستنەڕوی ئەو هۆکارانەو دەستنیشانکردنیان.

١-٢) پەیوەندیی زمانو کۆمەڵ:

زمان یەکێکە لە بنەما سەرەکییەکانی ژیانی مرۆڤ، چونکە زمان دەبێتە هۆی لەیەکترگەیشتنو دروستبونی کۆمەڵو بەهۆی زمانەوە پەیوەندی لە نێوان سەرجەم چینو توێژەکاندا دروستدەبێت، لە هەمان کاتیشدا کۆمەڵ سەرچاوەی گەیاندنی زمانو بەکارهێنانی زمانە، واتە زمان لەدایکبوی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە، بەمەش پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوان زمانو کۆمەڵدا هەیە، بەو واتایە چەمکی زمانو کۆمەڵ بۆ یەکتر داهێنراون، ئامادەبونی هەر یەکێکیان ئامادەبونی ئەوی تریان بێبەها دەکات، وەك چۆن لەدایکدەبین، کۆمەڵ وامان لێدەکات، کە پەیڕەوی کۆمەڵێك دابونەریت بکەین، بە هەمان شێوە پێویستە فێری زمان ببینو وەربیگرینو پەیڕەویشیبکەین، بەوەی (زمان بەرهەمی کۆمەڵەو هۆکاری لەیەکترگەیشتنو بەیەکگەیشتنە، بەمەش دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتییە)(**رشيد عبدالرحمن العبيدي، ٢٠٠٢: ٤٠**)، بەو واتایە زمان ئەرکێکی کۆمەڵایەتی بەجێدەهێنێت، بەوەی هۆکارێکە بۆ پەیوەندیکردنو هۆکارێکیشە بۆ جیاکردنەوەی گروپە جیاوازەکانی کۆمەڵ، ((جا ئەگەر چالاکی زمانی گرنگترین هۆکاری بەیەك بەستنەوەمان بێت، ئەوا پێشکەوتنی زمانی لای منداڵ لە سێ ساڵی سەرەتای تەمەنیدا گرنگییەکی زۆری هەیە بۆ وەرگرتنی ئەندامێتی لەو کۆمەڵگایەی کە تێیدا دەژێت، شێوازی ڕەوشتی یان کۆمەڵایەتییەکانی خۆی بەهۆی زمانەوە دەردەبڕدرێتو خۆی لە ڕێگەی قسەکردنو گوێگرتن لە دەوروبەرەکەی دەنوێنێتو درك بە شتەکان دەکات))(**بەهار زایر محمد، ٢٠٠٩: ١٤**).

پەیوەندیی نێوان دیاردە زمانییەکانو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، هەروەها کاریگەریی زمان بە دابونەریتو سیستەمە کۆمەڵایەتییەکان لە کاتو شوێنی دیاریکراودا لەو کاتەوە دروستبووە، کە زمانو ژیانی کۆمەڵایەتی هاتوتە کایەوە، بەم پێیە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی هەوڵدەدات، لەو پەیوەندییە بەتینە بکۆڵێتەوە، کە لە نێوان زمانو کۆمەڵدا هەیە، کە لەم خاڵانەدا دەیانخەینەڕو:

١- ((مرۆڤ بەهۆی زمانەوە دەتوانێت لەناو کۆمەڵدا بژی، بە واتای ئەوەی زمان چالاکییەکی کۆمەڵایەتییە، زیاتر بۆ جێخۆشکردنە لەبری پەیوەندیو هەواڵگەیاندنو پرسیارو هەستدەربڕین، کە بەدرێژایی ژیانی ڕۆژانە بەکاریدەهێنین))(**بەکر عومەر عەلی و شێرکۆ حەمەئەمین، ٢٠٠٧: ٢٨-٢٩**).

٢- ((زمان پێناسی کۆمەڵایەتی قسەکەر دیاریدەکات، هەر بەهۆی قسەوە دەتوانین بڕیاربدەین، قسەکەر خەڵکی کوێیە؟ لە چی بارێکی دەرونیدا دەژی؟ هەستی بەرامبەر بابەتی قسەکەرو گوێگرو دەوروبەری چییە؟ سەر بە چ چینێکەو ڕادەی خوێندەواری چەندە؟))(**محمد مەعروف فەتاح، ١٩٨٦: ١١٥**).

٣- (زمان ڕۆڵێکی زۆر گرنگو بنچینەیی لە پەیوەندیو پێکەوەگرێدانی ئەندامانی کۆمەڵدا دەبینێتو لە هەمان کاتیشدا هێمایەکە بۆ ژیانێکی هاوبەش)(**هادي نهر لعيبي، ٢٠٠٩: ١١**)، واتە ((زمان مرۆڤ و دەوروبەری بە یەکترەوە دەگەیەنێ، لە هەمان کاتیشدا ڕەنگدانەوەی ئەو بارە کۆمەڵایەتییە، کە قسەکەرانی تێدا دەژین، بەڵگەشمان بۆ ئەم باوەڕو بۆچونە دەیان دەستەواژەو زاراوەی ناو کۆمەڵە، کە ئەگەر بێتو نەیانبەستینەوە بە باری کۆمەڵایەتیو کەلتوری ئەو کۆمەڵەوە، ناتوانین یان ئاسان نییە، لە واتاکانیان تێبگەین))(**بەکر عومەر عەلی و شێرکو حەمەئەمین، ٢٠٠٧: ٢٩**).

٤- (کاتێ زمان فەراهەمدەکرێت، کە بە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە پەیوەستبێت)(**بريجيته بارتشت، ٢٠١٠: ٢٩٩**)، واتە زمان ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیو خزمایەتی بنچینەیی پەیوندییە کۆمەڵایەتییە مرۆییەکانە، بۆیە ئەم دەزگا کۆمەڵایەتییە بەبێ زمان بەڕێوەناچێت، هەر تاکێك بەپێی پێڕەوێکی خزمایەتی بە یەکەوە دەبەسترێتەوەو بەهۆی زاراوەی تایبەتی خۆیەوە نیشانەی بۆ دەکرێت، جا بەپێی ئەم زاراوە خزمایەتییانەو پێڕەوی ڕەوشتی پێیانەوە، کە بەهۆی زمانەوە دەگوێزرێتەوە، نزیکبونەوەی کۆمەڵایەتیو پێکەوەبونیان شتێکی مەحاڵ دەبێت.

٥- ئەگەر تاك لەناو کۆمەڵدا نەبێت، فێری زمان نابێت، واتە کۆمەڵ نەبێت، زمانیش بێگومان نابێت، چونکە (مرۆڤ زمانەکەی لەو کۆمەڵەیەوە وەردەگرێت، کە تیایدا لەدایکبووەو ژیاوە)(**وليد رفيق العياصرة، ٢٠١١: ٢٠**)، بۆیە تاك وابەستەی کۆمەڵگاکەیەتیو لە هەمان کاتدا زمانەکەیشی وەردەگیرێت و بەکاریدەهێنێت، بەمەش پەیوەست دەبێت بەو ڕێساو سیستەمە زمانیانەی، کە کۆمەڵگاکەی پەیڕەویدەکات.

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

١-3) کاریگەریی زمان و کۆمەڵ لەسەر یەکتر:

بەهۆی بونی ئەو پەیوەندییە بەتینو لێکدانەبراوەی نێوان زمانو کۆمەڵ، بێگومان کاریگەریشیان لەسەر یەکتر دەبێت، زمان کاریگەریی لەسەر کۆمەڵ هەیە، بەپێچەوانەوە کۆمەڵیش کاریگەریی لەسەر زمان هەیە، هەر بۆیە گۆڕانو گەشەو پێشکەوتنیش لە هەردو لادا ڕودەدەن، چونکە ((بە لەبەرچاوگرتنی ئەو هۆکارە کۆمەڵایەتییانەی کە کاریگەرییان بەسەر زمانەوە هەیە، ئەگەر بمانەوێت لە دیاردە دەرەکییەکانی زمان بکۆڵینەوە، مەبەست ئەوەیە وەکو خۆی لە حاڵەتی ئێستای زمانی کۆمەڵێك بکۆڵینەوە، ئەوا دەبێت کاریگەرییەکانی ژینگەو گروپە کۆمەڵایەتییەکانو بەهاو ڕوانگە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو کۆمەڵە لەبەرچاو بگرین))(**بەهزاد موحسین، ٢٠٠٨: ١١٣**)، تەنانەت کەلتورو شارستانییەتو بیروباوەڕو پلەی ڕۆشنبیریو چۆنیەتی تێڕوانینی خەڵك بۆ ژیانو ...تد کاریگەرییان لەسەر زمان هەیە، بۆ نمونە لە کۆمەڵێکدا لە ڕێگەی گفتوگۆکردنەوە دەتوانین بزانین خاوەنی چ زمانێکنو هەر لە ڕێگەی زمانەوە دەتوانین ئاستی ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتیو کەلتوریو ...تد ئەو کۆمەڵەیە بزانینو هەر لەو ڕێگەیەوە مامەڵەبکەین.

بەکورتی گرنگترین ئەو کاریگەرییانەی، کە زمان لەسەر کۆمەڵ هەیەتی، ئەمانەن:

١- زمان بەشدارییەکی کارا لە بەجێگەیاندنی ئەرکە کۆمەڵایەتییەکاندا دەکات، لەبەرئەوەی (گەورەترین دۆزینەوەی مرۆڤ بەدرێژایی چەرخەکان زمانە، دیارترین جیاوازییە، کە لە گیانەوەران جیادەکرێتەوە، زمان هۆکارێکی کۆمەڵایەتییەو ئامرازی لەیەکترگەیشتنە لە نێوان تاكو کۆمەڵدا، چونکە هەمو تاکێك پێویستی بە قسەکردنو گوێگرتنو خوێندنەوەو نوسین هەیە، بۆیە ئەم چوار هونەرە ئامرازی گرنگن بۆ تەواوکردنی کردەی لەیەکترگەیشتن لە هەمو ڕووەکانەوە، بێگومان ئەم ئەرکەش لە گرنگترین ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی زمانە)(**عبدالعليم ابراهيم، ١٩٧٨: ٤٤**).

٢- کۆمەڵ بەهۆی زمانەوە پارێزگاری لە بیروبۆچونی ئاینیو خوێندنی سروتو وێردە ئاینییەکانی خۆی لەنێو گەلاندا دەکات، هەر بۆیە ئاین لای بەشێکی زۆری نەتەوەکان بووەتە ڕێرەوێك بۆ دروستکردنی پەیوەندیی نێوخۆییو نێودەوڵەتی وەك پەیوەندیی کۆمەڵایەتیو شارستانیو بازرگانیو ڕامیاریو ...تد.

٣- زمان هۆیەکە بۆ پەیوەندیکردن، یەکێك لە ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی زمان خۆی لە خۆیدا ئامرازی گوزارشتکردنو پەیوەندیکردنە، بۆیە (زمان ئەرکێکە تایبەتە بە ڕەگەزی مرۆڤایەتیو توانای زگماکی لەسەر گەیاندنو هاوبەشیکردن دەنوێنێت)(**روبير مارتان، ٢٠٠٧: ٢٠٨**).

٤- زمان کلیلێکە بۆ زانینو فێربونو فێرکردن، چونکە ئامادەکردنی تاك بۆ چونە ناو کۆمەڵگاوە پەیوەندیی بە فێربونی زمانەوە هەیە، تاوەکو بتوانێت تێگەیشتنو مامەڵە لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا بکات.

٥- زمانو بیر پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە یەکەوە هەیە، تەنانەت کاریگەریی دولایەنەشیان لەسەر یەکتر هەیە، لەم ڕوانگەیەشەوە زمان کاریگەریی لەسەر چۆنێتی بیرکردنەوەو ڕەوشتی مرۆڤ دەبێت، بەو واتایەی ((زمان توانای بیرکردنەوەمان پێدەبەخشێت، کە بۆ خۆمان بیربکەینەوەو لە کۆمەڵەکەماندا هاوکاریی خەڵکانی دیکە بکەین، دواجار زمان پێویستی ئێستاو پلانەکانی داهاتومان دابیندەکات، لە هەمان کاتیشدا هەستکردنو شتە گوزەرکردو و ڕابردووەکانیش لەگەڵ خۆیدا هەڵدەگرێت))(**ه.ج. ويدۆوسن، ٢٠٠٨: ٥**)، هەر لەم ڕوویشەوە (زمان یەکێکە لە گرنگترین هۆیەکانی چالاکیی زانستیو بیریو کۆمەڵایەتیمان)(**هادي نهر لعيبي، ٢٠٠٩: ٩**).

٦- ڕەگی زمان بۆ ناو کۆمەڵ درێژدەبێتەوەو ناتوانین لە کەلتورو دابونەریتو ڕەوشتی کۆمەڵایەتی دایبڕین، چونکە (گواستنەوەی کەلتور لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر لە ڕێگەی زمانەوە دەبێت، واتە زمان ئامرازی ئامادەکردنی نەوەی نوێیە بۆ وەرگرتنی کەلتورو ڕەوشتی کۆمەڵایەتی، بۆ ئەوەی منداڵ ببێتە بونەوەرێکی کامڵو ئامادەکراو بۆ چونە نێو کۆمەڵەوە)(**هدسن، ١٩٨٧: ١٧٢**).

٧- (زمان ڕێگایەکی گرنگە بۆ پاراستنی میراتو هەروەها گواستنەوەی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر)(**وليد رفيق العياصرة، ٢٠١١: ٢٨**).

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية ص:1-20
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

هەروەها ئەو کاریگەرییانەی، کە کۆمەڵ لەسەر زمان هەیەتی، ئەمانەن:

١- زمان وابەستەی کۆمەڵەکەیەتی، کۆمەڵیش بە هەمو هێزو توانایەکەوە پارێزگاری لە مانەوەو زیندوێتی زمانەکەی دەکات، چونکە بە لەناوچونی ئەو کۆمەڵانە، زمانەکەیشیان لەناودەچێتو دەمرێت، بەو واتایە ((زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییەو مرۆڤ لە ئەو ژینگەیەی کە لێی دەژێت، وەریدەگرێتو دەچێتە ژێر ڕکێفی ئەو ژینگەیەشەوە، بە نەمانی ئەو کۆمەڵەیەش، زمان لەناودەچێت، چونکە زمان ئامێری پەیوەندیکردنە لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵداو تەنانەت شوێنەواری زمان درێژدەبێتەوە بۆ نێو هەمو دیاردە شارستانییەکانی تر، چونکە ئەوەی دەوترێتو دەکرێت، بۆ ئەوەیە کەسانی دی لێی تێبگەنو پەیوەندی لە نێوانیاندا دروستببێت))(**بەهار زایر محمد، ٢٠٠٩: ٨**).

٢- کۆمەڵ داوای بەکارهێنانی دەربڕینی جیاواز لە بوارو بۆنەکاندا دەکات، بەمەش زمان دەکەوێتە ژێر کاریگەریی کۆمەڵەوە، چونکە کۆمەڵ لە زۆربەی بۆنەو شێوازە کۆمەڵایەتییەکاندا جیاوازی دەربڕینی زمانی دروستدەکەن، بەمەش (زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بایەخ بە جیاوازییەکانی زمان دەدات، بەتایبەتی هەمەجۆری لەنێو هەمان زماندا)(**Jean Aitchison, 1999: 107**).

٣- کۆمەڵ لە ڕێگەی ژینگەو دەوروبەرەکەی تەنها کاریگەریی لەسەر چۆنیەتی بیرکرنەوەی تاکەکانی دروستناکات، بەڵکو کاریگەریی لەسەر زمانەکەشی دروستدەکات، هەر بۆیە ((بیرکردنەوەی هەر میللەتێك هەڵقوڵاوی بارودۆخو دەوروبەرو ژینگەیەتی، ژیانی میللەتەکەیەو لەگەڵ میللەتێکی تردا جیاوازەو ئەو زمانەی، کە بیرەکەشی پێدەردەبڕێت، لەگەڵ زمانی میللەتێکی تردا جیاوازە))(**کسپە ئەبوبەکر عەلی، ٢٠١١: ٢٢**).

٤- جیاوازی شێوازو چینو پلەوپایەی کۆمەڵایەتیو ڕەگەزو ئاستی ڕۆشنبیریو پیشەو ...تاد کاریگەرییان لەسەر هەمەجۆریی بەکارهێنانی دەربڕینە زمانییەکاندا هەیە، بێگومان (هەمو ئەم کاریگەرییانەش لە زماندا بۆ کۆمەڵو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەگەڕێتەوە)(**عدنان بن ذريل، ١٩٨٠: ٤٧**)، بۆیە زمانەوانە نوێیەکانی وەك فێرس جەختت لەسەر ڕۆڵی دەوروبەر لە دەستنیشانکردنی واتای دەربڕینەکان دەکەن، هەروەها گرنگیش بە بەکارهێنانی دەربڕینەکان لە چوارچێوەی خودی کۆمەڵ، یان کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری یان ئاینی یان زانستی یان پیشەیی دەدەن.

٥- ئاستی پێشکەوتنو داهێنانی کۆمەڵ کاریگەرییان لەسەر گەشەو گۆڕانی زمان، هەروەها لەسەر دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان بەگشتیو بەتایبەتی هەیە.

دەتوانرێت هەمو کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵ، کە ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر زمان هەیە، بۆ سێ جۆر کاریگەری پۆلینبکرێت: (**پروانە: شاخەوان جەلال فەرەج، ٢٠١١: ٨**)

١. کاریگەرییە جێگیرەکان: بۆ نمونە (نەژاد، توخم/ڕەگەز، چینی کۆمەڵایەتی/پاشخانی کۆمەڵایەتی).
٢. کاریگەرییە گۆڕدراوەکان: بۆ نمونە (خوێندن، تەمەن، ژینگەی کۆمەڵایەتی، هەڵوێستی ئاخاوتن، مۆدێلی قسەکردن).
٣. کاریگەرییە هەنوکەییەکان/دەوروبەر: ئەمەیان پەیوەستە بە بارە کۆمەڵایەتییە هەنوکەییەکانەوە، وەك (کارکردن، ماڵەوە، کۆمەڵی قسەکەران، ...تد).

لە هێڵکاریی ژمارە (١)دا، پەیوەندیو کاریگەریی زمانو کۆمەڵ دەیخەینەڕو:

کاریگەریی زمان لەسەر کۆمەڵ

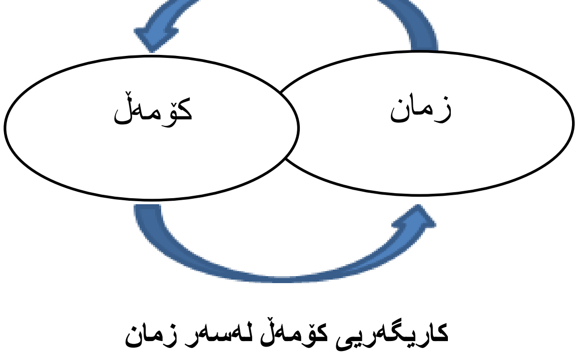

کاریگەریی کۆمەڵ لەسەر زمان

هێڵکاری ژمارە (١)

پەیوەندی و کاریگەریی زمان و کۆمەڵ

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية ص:1-21
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

١- ٤) هەمەجۆریی زمانی (التنوع اللغوي /Language variation):

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی (وەك بوارێکی فراوان مامەڵە لەگەڵ زۆربەی پسپۆرییەکانی لێکۆڵینەوەی زمان دەکات، هەمەجۆریی زمانیش، یەکێکە لەو بوارە سەرەکیانەی، کە ئەم زانستە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکات، ئەم بوارەش زۆر سەرنجی زمانەوانەکانی بەلای خۆی ڕانەکێشابو، هەتاساڵی شتەکان (١٩٦٠) کە لەلایەن (ولیام لابۆڤەوە) گەشەی پێدرا، کارەکەی (لابۆڤ)یش لە ساڵی (١٩٦٦)دا بەناوی (چینە کۆمەڵایەتییەکانی زمانی ئینگلیزی لە شاری نیۆرك) دەستپێدەکات، کە کاریگەرییەکەی گەورەی لەسەر لێکۆڵینەوەی هەمەجۆریی زمانی هەبو، ئەمەش بو بە سەرەتایەك بۆ دەرکەوتنی ڕێبازو ڕێگایەکی نوێ، کە پێی دەوترێت هەمەجۆریی کۆزمانەوانی)**(Naima Ammour, 2012: 24)**، شایەنی باسە (مەبەستی لابۆڤ لە ڕێبازە نوێیەکەی تیۆری هەمەجۆریی زمانیدا: (ئەزمونی، ورد، ڕێبازی نوێبونەوە لە زماندا) بو، هەروەها ئەم ڕێبازە داتایەکی پتەوی بەکاردەهێناو شیکردنەوەیەکی بابەتیانەی بۆ داتاکان دەکرد) **(http://albuquerque.bioinformatics.uottawa.ca/Papers/labov.pdf).**

زاراوەی هەمەجۆریی زمانی (لە زانستەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیو شێوازگەریدا بەکاردەهێنرێت، کە دەگەڕێتەوە بۆ هەر سیستەمێکی دەربڕینی زمانەوانی، کە لە بارودۆخێکی جیاوازدا بەکاربهێنرێت. لە هەندێك بارودۆخدا هەمەجۆری بەئاسانی لە زماندا دەستنیشاندەکرێت، وەك ئەو هەمەجۆرییەی کە (هەرێمی یان پیشەیی) دروستیدەکات، بۆ نمونە ئینگلیزیی لەندەنو ئینگلیزیی ئاینی. لە هەندێك بارودۆخی تریشدا هەمەجۆری زۆر گران لە زماندا دەستنیشاندەکرێت وەك لێکۆڵینەوە لە چینی کۆمەڵایەتی، ئەمەش هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەمەجۆرییەی کە (ڕەگەزو تەمەنو پیشە) دروستیدەکات)**(David Crystal, 2008: 509)**. بەم پێیە (لە نێو ئاخاوتنی کۆمەڵدا، ژمارەیەك هەمەجۆریی زمانی هەن، ئاخاوتنی ئەندامانی کۆمەڵیش بەپێی چەند هۆکارێك دەگۆڕێت، لەوانەش: شوێنی جوگرافی، تەمەن، پیشە، باری ئابوریو کۆمەڵایەتی، جیاوازیی ڕەگەزی)**(Jean Aitchison,1999: 108)**، هەر بۆیە هەمەجۆریی زمانی کرۆکی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییە. هەروەها (لە ئێستادا بەزۆری هاوواتای زاراوەی بەکارهاتو بۆ کرانەوە بە ڕوی چەمکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لە زاراوەی (زمانەوانیی هەمەجۆری)دا بەرجەستەدەبێت، دیارە زاراوەی هەمەجۆری بە شێوەیەك لە شێوەکان شوێنی زاراوە کۆنەکانی گرتوەتەوە، وەك: شفرە/کۆد، یان زمانی کۆمەڵایەتیی تایبەت، یان بە شێوەیەکی کەمتر بە هۆکاری چینێکی کۆمەڵایەتی ڕێکخراوە)**(انجليكا لينكة واخرون، ٢٠١١: ٢٣٤)**، واتە لێکۆڵینەوە لە هەمەجۆریی زمانی بەشێکی گرنگی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییە، بەو ئەندازەیەی سەرچاوەیەکی پێویست دەبێت بۆ هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان، چونکە زمانەکان لە شوێنیکەوە بۆ شوێنێکی تر، لە گروپێکی کۆمەڵایەتی بۆ گروپێکی کۆمەڵایەتیی تر، لە بارودۆخێکەوە بۆ بارودۆخێکی تر جیاوازن، بەمەش هەمەجۆریی بەکارهێنانی وشەو دەبڕینەکان لە ژیانی ڕۆژانەو دیاردەو بۆنەکاندا دەکەوێتە ژێر کاریگەریی کۆمەڵە جیاجیاکانەوە، هەر لەبەرئەوەش (هەر زمانێك ژمارەیەك هەمەجۆریی جیاوازی هەیەو تاکەکانیشی بەپێی بۆنەکان هەمەجۆریی بەکارهێنانەکانیان دەگۆڕن) **(Ronald wardhaugh, 2006: 315)**. بەگشتی هەمەجۆریی زمانی جەخت لەسەر ئەو جیاوازییانە دەکاتەوە، کە گرنگی کۆمەڵایەتیان لە ڕوی هەڵسوکەوتی گروپو تایبەتمەندیی تاکەکەسییەوە هەیە، هەروەها ئەو کۆبونەوانەی، کە ئەندامانی کۆمەڵ بەشدارییان تێدادەکەنو ئاخاوتن لەسەر بابەتێکی دیاریکراو لە کاتو شوێنێکی دیاریکراودا دەکەن، ئەم بۆنانەش ڕۆژانە دوبارەدەبنەوەو هەریەکەشیان ئامانجێکی تایبەتی خۆی هەیە، بەمەش (هەمەجۆریی زمانی مرۆڤ پەیوەستدەکات بە هەمەجۆریی ئەو کۆمەڵەیەی، کە بەپێی کاتو شوێن بەکاریدەهێنێت)**(وليد رفيق العياصرة، ٢٠١١: ٢٠).** هەروەها هەمەجۆریی زمانی لە ڕوانگەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە بە سێ مەرجی سەرەکی پۆلیندەکرێت**(جرهارد هلبش، ٢٠٠٧: ٣٧٧):**

١. دابەشبونی جوگرافیی ئاخێوەران، کە دەبێتە هۆی دروستبونی زارو زمانی باو لە هەرێمێکدا.
٢. بارودۆخی کۆمەڵایەتیی ئاخێوەران، کە دەبێتە هۆی دروستبونی تایبەتێتی زارەکی.
٣. داواکارییەکانی دۆخی پەیوەندییکردن، یان ئەرکی پەیوەندییکردن لە ئاستی شێواز، یان لە شێوازی ئەرکیدا ڕەنگدەداتەوە.

لێرەدا گۆڕانی زمانو جۆرەکانی دەستنیشاندەکەین، کە تیایدا ئەو هۆکارە زمانیانەی کە وەك گۆڕانێکی ناوەکی لە ئاستەکانی زماندا[٢] ڕودەدەن، پاشان ئەو هۆکارە نازمانیانەی واتە هۆکارە کۆمەڵایەتییانەی کە وەك گۆڕانێکی دەرەکی لە دەربڕینو ئاخاوتنەکانی زماندا دەردەکەونو هەمەجۆریی لە زماندا دروستدەکەن، لەم هێڵکارییەدا ژمارە (٢) دەیانخەینەڕو[٣]:

المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية ص:1-20
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

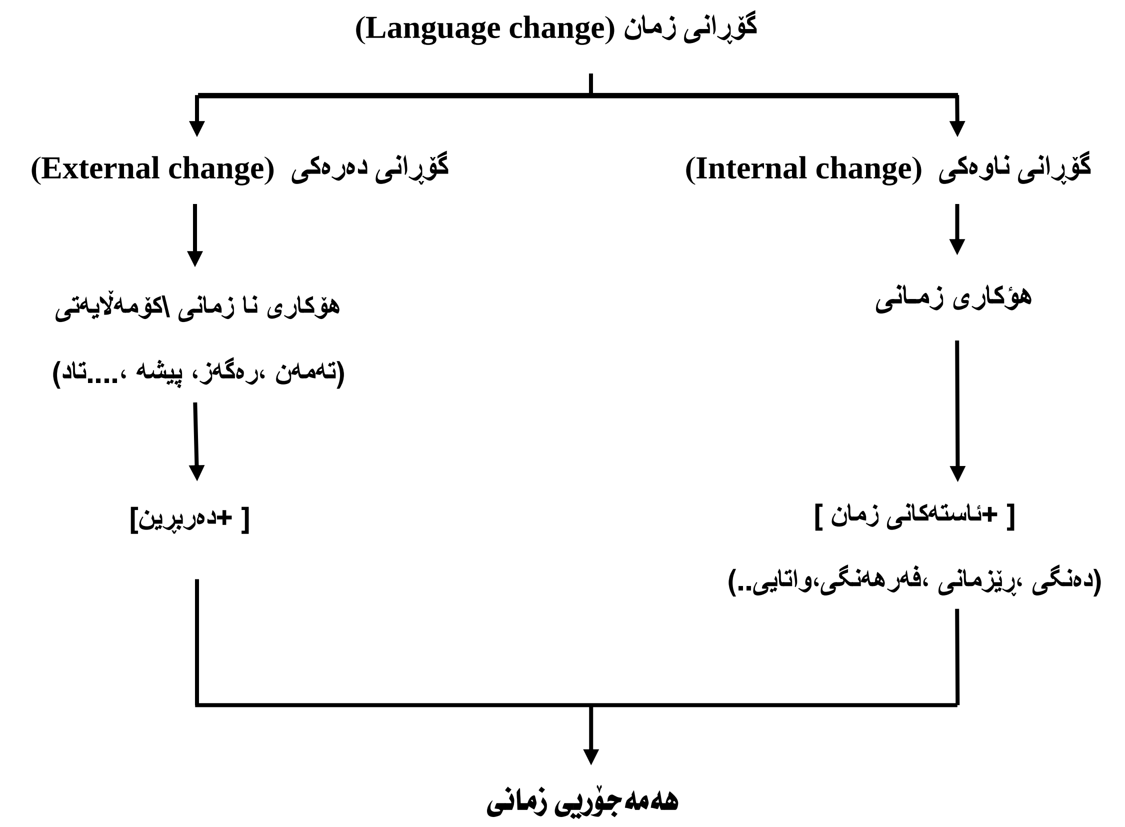

هێڵکاریی ژمارە (٢)

ئەگەر لەبارەی گۆڕانی ناوەکی و ئەو هۆکارە نازمانیانەی کە دەبنە هۆی دروستبونی گۆڕان لە ئاستەکانی زماندا بدوێین، ئاشکرایە، کە زمان و کۆمەڵ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە یەکەوە هەیە، هەمو چالاکی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕێگەی زمانەوە ئەنجامدەدرێن، تەنانەت هەمو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر زمان دەبێت و بەپێچەوانەیشەوە، هەروەها ئەو گۆڕانانەی لە کۆمەڵدا ڕوودەدەن، کاریگەرییان لەسەر زمان دەبێت و بە تێپەڕبونی کات ئەم گۆڕانانە لە زماندا دەردەکەون، هەر بۆیە گۆڕانە زمانییەکان وابەستەی گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکانن، چونکە ((گۆڕانی کۆمەڵایەتی بەواتا گۆڕانی مەرجەکانی ژیان و فۆرمەکانی ژیان و گروپە کۆمەڵایەتییەکان، کە کاردەکەنەوە سەر زمان و زمانیش کاریان تێدەکات **(محەمەد مەحوی، ٢٠٠٩: ٩٠)**، هاوکات (بۆ دەرخستن و پەیبردن بە دیاردە و گۆڕانە زمانییەکان، دەبێت بچین زانستی کۆمەڵایەتی و لایەنەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی ئەو زمانە بخوێنینەوە، چونکە زمان ڕاستییەکی کۆمەڵایەتییە، کەواتە زمانەوانی زانستێکی کۆمەڵایەتییە و تاکە هۆکارێکە بۆ لێکدانەوەی گۆڕانە زمانەوانییەکان و گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکان)**(بەهزاد موحسین، ٢٠٠٨: ١١٣)**، دیارە (لە چوارچێوەی پەیوەندیی گشتیی نێوان زمان و کۆمەڵدا، زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بایەخ و گرنگییەکی تایبەت بە گۆڕانی زمانی و جیاوازییەکانی دەدات، هەر بۆیە دو چەمکی سەرەکین لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیدا)**(جرهارد هلبش، ٢٠٠٧: ٣٦٦)**، دەتوانرێت گۆڕانی زمانەوانی لە هەمو ئاستەکانی زماندا بدۆزرێتەوە[٤]، بۆ نمونە (لە ئاستی فۆنۆلۆجیدا گۆکردنی دەنگەکان، یان لە ئاستی مۆرفۆفۆنۆلۆجیدا وەک شێوە جیاوازەکانی بەردەوامی (ing) لە ئینگلیزیدا نیشانەی ناوی بکەری و بەرکاری دەنوێنێت، یان لە ئاستی مۆرفۆلۆجیدا، کە دەکرێت کاتی کردارەکان بگۆڕدرێت، یان لە ئاستی سینتاکسدا وەک نەرێکردن، یان لێکسیکی وەک بەکارهێنانی هەریەک لە (hero) یان (grinder) وەک وشەیەک بۆ دیاریکردنی جۆرێکی تایبەت لە ساندویچ) **(J.K. Chambers and Natalie Schilling, 2013: 22)**.

وەک ئاماژەمان پێدا، دو جۆر گۆڕان لە زماندا هەن، کە ئەوانیش گۆڕانی (ناوەوە و دەرەوە)ی زمانن، لەم ڕووەوە کاتێک زمان وەکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دەبینرێت، لە هەمان کاتیشدا وەکو هەمو دیاریدەکانی تری ناو کۆمەڵ دەگۆڕێت، ڕاستە لەگەڵ ڕودانی گۆڕانکاری لە هزرو دونیابینی کۆمەڵدا، زمانیش گۆڕانکاری بەسەردا دێت، هۆکارەکەشی ئەوەیە کە دونیابینی

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

مرۆڤەكان بەپێی سەردەمەكان دەگۆڕێت، تەنانەت ((هەمو گۆڕانێكیش كە بەسەر پەیوەندییە كۆمەڵایەتییەكاندا دێت، لەگەڵ خۆیاندا چەندەها بیرو چەمكی نوێ دەهێننە كایەوە، كە پێویستیان بە دەربڕینە))(**فاروق عومەر سدیق، ٢٠١١: ٥٠**)، بۆ نمونە ئەگەر بواری زمانەوانی وەربگرین، دەبینین لە ماوەی كەمتر لە پەنجا ساڵێك چەندین وشە بەكارناهێنرێن و لە جێی ئەوانەدا وشەی تر بەكاردەهێنرێت، ئەمەش بەپێی مێژو هەمەجۆری لە زمانێكدا دروستدەكات، بۆ نمونە:

زەمیر ⟵ جێناو

ئیسم ⟵ ناو

سیفەت ⟵ ئاوەڵناو

ئادات ⟵ ئامراز

نحو ⟵ ڕستەسازی

سەرف ⟵ وشەسازی

تەنانەت لە ئێستادا هەندێك وشەی كوردیش بەكارناهێنرێن، وەكو (بۆناو) لە بری ئەوە لە ئێستادا وشەی (جێناو) بەكاردەهێنرێت، هەر بۆیە مرۆڤ لەگەڵ تێپەڕبونی تەمەنی، زمانی ئاخاوتنیشی گۆڕانی بەسەردا دێت، تەنانەت پێویستە دەروربەرەكەیشی بەپێی تەمەنەكەی دەربڕینی زمانی جیاواز بەكاربهێنن.

٢) هۆكارەكانی هەمەجۆریی زمانی و جیاوازی بەكارهێنانی دەربڕینەكان لە بۆنەو بوارە كۆمەڵایەتییەكاندا:

بەكارهێنانی دەربڕینەكان بەپێی بۆنەو بوارەكان جیاوازن، ئەمەش بەئاشكرا لە شێوازی ئاخاوتنەكاندا دەردەكەوێت، واتە هەمو تاكێك كە لە كۆمەڵێكدا دەژی و تێیدا پەروەردە بووە، بەپێی بۆنەو دیاردە كۆمەڵایەتییە جیاجیاكانی ئەو كۆمەڵەیەوە، كۆمەڵێك دەربڕینی زمانی تایبەت بەو دیاردەو بۆنانەوە بەكاردەهێنێت، بەو واتایەی (هەر كۆمەڵێك ژمارەیەكی دیاریكراو لە هەمەجۆریی زمانی هەیە، كە بەپێی ئەركەكانیان جیاوازن، بۆیە بە بۆچونی (فیشمان) ئەركی زمانەوانیی كۆمەڵایەتی پەسنكردنی ئەم هەمەجۆرییە زمانیانە و ئەركەكانیان و ئاخێوەرانێتی، بۆیە دەبێ ڕەچاوی ئەوە بكرێت، كە ئەم سێ هۆكارە كاریگەرییان لەسەر یەكتر هەیە لە چوارچێوەی كۆمەڵێكی زمانیدا)(**جرهارد هلبش، ٢٠٠٧: ٣٦٦**)، هەروەها چەندین شێوازی ئاخاوتن هەیە، هەر یەكێك لەو ئاخاوتنانەش هەمەجۆرییە، بە شێوەیەكی وردتر هەمەجۆری بەوە دەناسرێت، كۆمەڵێك بابەتی زمانەوانییە، كە هاوشێوەی دابەشكردنی كۆمەڵاتییە، لەم ڕوانگەیەشەوە دەتوانین بڵێین (زمانەوانیی كۆمەڵایەتی هەوڵی شیكردنەوەی هۆكارە كۆمەڵایەتییەكان دەدات، كە دەبنە هۆی دروستبونی ئەم هەمەجۆرییە زمانیانە)(**Jean Aitchison, 1999: 107**).

لە (زمانەوانیی كۆمەڵایەتیی نوێدا، كۆمەڵێك هۆكاری نازمانی هەن، كە كاریگەرییان لەسەر زمان، یان لەسەر بەكارهێنانی زمانی قسەپێكەرانی كۆمەڵێكی تردا هەیە، وەك: تەمەن، ڕەگەز، پیشە، شوێنكەوتوی كۆمەڵێكی ئاینی، یان سیاسیی دیاریكراو،...تد)(**انجلیكا لینكه واخرون، ٢٠١١: ٢٣٤**). واتە چەند ڕەهەندێكی یان هۆكارێكی نازمانی هەن، كە هەمەجۆری لە زماندا دروستدەكەن، ئەم ڕەهەندانەش پەیوەندییەكی توندیان بە زمانەوە هەیە، ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە، بتوانین ئەو هۆكارە دەرەكیانە دەستنیشانبكەین، كە دەبنە هۆی دروستبونی هەمەجۆریی زمانی بە نمونەی زمانی كوردییەوە بخەینەڕو:

١- هەمەجۆریی زمانی و شێواز (style) .

٢- هەمەجۆریی زمانی و ڕەگەز (Gender).

٣- هەمەجۆریی زمانی و تەمەن .(age).

٤- هەمەجۆریی زمانی و پلەوپایەی كۆمەڵایەتی .(Social levels).

٥- هەمەجۆریی زمانی و ئاستی ڕۆشنبیری .(Intellectual levels).

٦- هەمەجۆریی زمانی و شوێنی جوگرافی .(geographical location).

٧- هەمەجۆریی زمانی و پیشە (occupation) یان چینی كۆمەڵایەتی .(Social-class).

٨- هەمەجۆریی زمانی و نەژاد .(Ethnic).

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

٢-١) هەمەجۆریی زمانی و شێواز(٥):

لە ڕوانگەی پەیوەندیی زمانو کۆمەڵەوە، زمان کۆمەڵێک شێوازی جۆراوجۆرە، کە هەریەکەیان بۆ بارێکی تایبەتی دەستدەدات، شێواز لە زۆر بواردا بۆ بابەتی جۆراوجۆر بەکاردەهێنرێت، ئەوەی لێرەدا مەبەستە (شێواز وێنەیەکی زمانییە، زۆر بەوردی هەستو سۆزو بیروبۆچونەکانی نوسەر دەگوێزێتەوە)**(مصطفي لطفي: ١٩٩)**، بەو واتایەی (سروشتی بیرکردنەوەو ڕەفتاری مرۆڤ بە شێوەیەکی گشتی لە زماندا ڕەنگدەدەنەوە)**(هادى نهر، ١٩٨٨: ٢٧-٣٠)**. ڕۆژانە چەندین بوار و بۆنەی کۆمەڵایەتی کۆماندەکاتەوە، هەریەکەیان شێوازی بەکارهێنانی ئاخاوتنی تایبەت بە خۆی هەیە، تەنانەت شێوازی بۆنە کۆمەڵایەتییەکان لە زمانەوانیدا هەندێکجار وەک دەرچون، یان لادان لە ڕێگای دەربڕینی ئاسایی و هەندێکجاری تریش وەک هەڵبژاردن لە نێوان چەند دەربڕێکی هاوشاندا سەیرکراوە، هەر لەبەر ئەوەیشە (بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان جێگیرنین، بۆیە هەر گۆڕانگارییەک لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕوبدات، کاریگەریی لەسەر شێوازی بەکارهێنانی زمان دەبێت)**(هادى نهر، ١٩٨٨: ٢٧-٣٠)**، لەم ڕوانگەیەوە هەر بوار و بۆنەیەک دەربڕین و شێوازی تایبەت بە خۆی هەیە و بۆنەکان دەربڕینەکان دەسەپێنن و کۆمەڵ داوایاندەکات، بۆ نمونە پێگەی کارگێری و کۆمەڵایەتی و ئاینی لە کار و پیشەدا کاریگەریی لەسەر شێوازی زمانی ئاخاوتنی تاکەکان هەیە بەبێ ڕەچاوکردنی تەمەن و بە یەکێک لە هۆکارەکانی دروستبونی جیاوازی شێوازی ئاخاوتن لەنێوان تاکەکاندا دادەنرێت.

ئاشکرایە، کە شێواز پەیوەندی بە کۆمەڵەوە هەیە، چونکە کۆمەڵ بڕیار لەسەر پەسەندکردن و ڕەتکردنەوەیدا دەدات، گەر شێوازێک لەلایەن کۆمەڵەوە پەسەندنەکرێت، ئەوا قسەکەر دەبێتە مایەی گاڵتەپێکردن، یان تورەبونی بەرامبەری لێدەکەوێتەوە، بۆیە (هەڵبژاردنی شێواز بەندە بە کۆمەڵەوە و دەوەستێتە سەر تێڕوانینی کۆمەڵ بۆ شێوازەکانی ئاخاوتن و ئەرکەکانیان)**(نايف خرما، ١٩٧٨: ٢٣٤)**، هەر یەکێک لە ئێمە بە شێوەیەکی گشتی ڕۆژانە بە چەند شێوازێک قسەدەکات، بۆ نمونە مرۆڤ لە ماڵەوە بە شێوازێکی تایبەت لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەیدا دەدوێت، کە ناگونجێت لەگەڵ دراوسێکەیدا بە هەمان شێواز بدوێت، یان لە زانکۆ و شوێنە فەرمییەکاندا بە شێوازێک دەدوێت، کە جیاوازە لەگەڵ ئەو شێوازەی کە لە بازاڕدا بەکاریدەهێنێت، بەو واتایە (قسەکەر دەتوانێت بە شێوازی جیاجیا قسەبکات، بۆ نمونە دەتوانێت بە شێوازی فەرمی (Formal) بدوێت، یان بە پێچەوانەوە بە شێوازی نافەرمی (Informal) بدوێت)**(Ronald wardhaugh, 2006: 51)**. هەندێکجار شێواز لەو ڕوانگەیەوە هەمەجۆریی دروستدەکات، کە کەسەکان پاشخانی ڕۆشنبیریان جیاوازە، یان پەیوەندی نێوان قسەکەرەکان ڕۆڵدەبینێت، لەوەی لە بۆنەکاندا جیاواز قسەبکەن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی شێوازی قسەکردن هۆکاریی دروستکردنی هەمەجۆرییە، بۆ نمونە ئەو دەربڕینانەی کە لە زانکۆ و پەیمانگا و شوێنە پیرۆزەکان و دامودەزگا فەرمییەکان و....تد بەکاردەهێنرێن، لەو دەربڕینانەی کە لە دەرەوەی ئەو شوێنانە، یان بازاڕ، یان بۆنەیەکی نافەرمی، یان یاریکردن، ...تد جیاوازە، ئەگەر شێوازی قسەکردنی فەرمی و نافەرمی بۆ سڵاوکردن لەو بۆنانەدا وەک نمونە وەربگرین، کە هەمەجۆری دروستدەکات:

شێوازی فەرمی سڵاو کردن	شێوازی نا فەرمی لە سڵاو کردن
ئەم کاتەتان باش	باشن
بەڕێزتان چۆنن؟	ها چۆنن؟
بە یارمەتی کاک محمد لێرەیە؟	حمە لێرەیە؟

٢-٢) هەمەجۆریی زمانی و ڕەگەز(٦):

لەم ساڵانەی دواییدا، جیاوازی بەکارهێنانی زمان لە هەردو ڕەگەزی نێر و مێدا سەرنجی زۆرێکی لە زمانەوانەکان ڕاکێشابو، بەوەی ((ڕەگەز بە یەکێک لە فاکتەرە چالاکەکان دادەنرێت بۆ سەرهەڵدانی جیاوازی لە زمانی قسەکردن و پێکهێنانی زاری کۆمەڵایەتی، واتە زمان بەپێی شێوازی بەکارهێنانی لەلایەن مرۆڤەوە دەگۆڕێت، هەروەها لە زۆربەی زمانەکاندا جیاوازی لە نێوان قسەکردنی ڕەگەزی نێر و ڕەگەزی مێ دروستدەکات، ئەمەش لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر ڕێژەکەی دەگۆڕێت))**(شیلان ڕەحیم ئیبراهیم، ٢٠٠٤: ٢٢)**، هەر بۆیە (زمان لەگەڵ ئەوەی ئەرکێکی مرۆڤایەتییە، ئەرکێکیشە پەیوەستە بە ڕەگەزەوە)**(روبير مارتان، ٢٠٠٧: ٦٧)**، واتە ڕەگەز یەکێکە لە فاکتەرە هەرە چالاکەکانی سەرهەڵدانی جیاوازی لە زمانی ئاخاوتن و پێکهێنانی

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

زاری کۆمەڵایەتی و لە زۆربەی زمانەکاندا جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنی ڕەگەزی نێر و مێدا بەدیدەکرێت، لەم ڕوانگەیشەوە دەتوانین بڵێین (ئاراستەیەکی تر لە هەمەجۆریی زمانەوانی جیاوازیی ڕەگەزییە، ئەم جیاوازییەش بایلۆجییە، دەچێتە چوارچێوەی جیاوازیی سۆسیۆکەلچەرەوە)(**Mark Aronoff and Janie Rees-Miller, 2003: 579**).
لێکۆڵینەوە لە زمان و ڕەگەز بەسەر دو بەش پۆلێنکراوە: (یەکەمیان لێکۆڵینەوە لە بەکارهێنانی زمان: کە چۆن هەردو ڕەگەزی نێر و مێ، زمان بە شێوەیەکی جیاواز بەکاردەهێنن، دووەمیان: لێکۆڵینەوەیە لە زمانی ڕەگەز، کە چۆن ڕەگەز خۆی لە دەربڕینە زمانییەکاندا دەردەکەوێت)(**Alan Davies and Catherine Elder, 2004: 322**)، بەو پێیە، زمانی ئاخاوتنی هەردو ڕەگەزی نێر و مێ لە زۆر ڕووەوە جیاوازن، بێگومان ئەم جیاوازییەش دەکەوێتە ژێر کاریگەریی سیستەمی ئاینی، یان دابونەریتی کۆمەڵایەتی، یان ...تد، لەبەرئەوە شێواز و ڕەنگی جیاواز لە ئاخاوتنەکاندا دەبینین، بەوەش بەکارهێنانی زمان لای ژنان لە پیاوان جیاوازدەبن، دەتوانین شێوازی قسەکردنی، یان فەرهەنگی ژنان و پیاوان (نێر و مێ) بەگشتی لەم مەبەستانەدا بخەینەڕو[٧]:

١. **بنەمای بەزەقی دەرنەبڕین و بەپێچەوانەوە.**
٢. **بنەمای ناسکی و ئاوازی دەربڕین.**
٣. **دەربڕینی ڕاستەوخۆ و دەربڕینی ناڕاستەوخۆ.**
٤. **تایبەتی فەرهەنگی.**
٥. **وەرگرتنی ئاماژە نازمانییەکان لەلایەن ڕەگەزی مێ زیاتر لە پیاوان.**

لەپاڵ ئەم مەبەستانەشدا، بنەمای ڕۆشنبیری لە نێوان هەردو ڕەگەز و لە نێوان هەر ڕەگەزێکیش بە جیا هۆکارن بۆ دروستکردنی هەمەجۆری، بۆ نمونە زۆرجار لەوانەیە مامۆستایەک ئەم سوێندانە نەخوات (بە گیانی سەرۆک، بە خوێنی شەهیدان، ...تد) ،جا نێر یان مێ بێت، بۆیە کاتێک باسی ڕەگەز دەکەین، وەک هۆکاری دروستبونی هەمەجۆریی زمانی، نابێت مەبەستی ڕۆشنبیریی هەردو ڕەگەز، یان هەر ڕەگەزێک بەجیا لەبیربکەین.

بۆنە و بوارە کۆمەڵایەتییەکان	ڕەگەز	
	نێر	**مێ**
بۆنەی بەخێرهاتن	یاخوا بەخێربێن، بەخێربێن سەرچاومان، گەورەتان کردین، ڕێزتان هەیە، خوا مۆفەقتان کا،	ماڵتان ئاوەدانکردینەوە، بون بە هەنارە شیرینە، ئەوە بۆ دیارنین، عەیب ناکەن خۆتان شاردۆتەوە، چاومان ڕونبووەوە، سەرچاومان هاتن، ....
بۆنەی خواحافیزی	خواحافیز، خواتان لەگەڵ، لای ئێوەمان خۆش، ئاوەدان بێت، هەر ساحێب ماڵبن،	ماڵتان ئاوابێت، خوا ئاوایکات، خوا هەمیشە سفرەتان پڕ بکات، خوا لە قەومایەتی کەمتان نەکات، بە خۆشی بتانبینینەوە،....
بۆنەی جەژنە پیرۆزە	جەژنتان پیرۆز، گەردنمان ئازادکە، خوا موبارەکی کا،	یاخوا موبارەک بێت، هەر لە جەژناندا بیت، بەخۆشی بتانبینین، ....
بۆنەی منداڵبوون	جێگەی شانازی دایکوباوکی بێت، ساڵحان بێت، تەمەندرێژ بێت،	بە نازی دایکو باوک گەورەبێ، خوا بۆتانی بهێڵێت، بێچاوانی بێت، ....
بۆنەی شایی	بە باوکی حەوت کوڕ بی، خوا بەرەکەت بخاتە ژیانتانەوە، انشاللە خێزانێکی بەختەوەر،	خوا لەیەکتان نەکا، پێکەوە پیرو خەڕۆ بن ، نۆبەرەت کوڕ بێ، ئاخیرتان خێربێت، ....
بۆنەی داواکردن (خوازبێنی)	بۆ کاری خێر هاتوین، گەورەمان دەکەن ئەگەر بمانکەن بە خزمی خۆتان، کوڕەکەمان بکەن بە خزمەتکاری خۆتان، ناوناوبانگی بەڕێزتانمان بیستوە،	کوڕەکەمان بەئەدەب و بەڕەوشتە، هاتوین دەستتان ماچ بکەین و کوڕەکەمان بکەن بە کوڕی خۆتان، ئێمە هاتوین خزمایەتی بکەین، ڕێکوپێکی و ئەخلاقی کچەکەتانمان بیستوە، ....
بۆنەی پرسە	خوا عەفوی کا، خوا جەزای خێرتان باتەوە، خوا سەبوریتان باتەوە، بۆ خۆتان خۆش بن، هاوبەشی خەمتانین، دواکۆستان بێت،	دەستم شکێ، کوێرایم دایێ، دایکت بمرێ، خۆزگە هەمومان لە دەورت گەڕاینایە،دەستی شکاوم، چاومان کوێربێ، خوا ئاویرەحمەت بکا بە دڵتانا....

المجلة العلمية لجامعة جيهان – السليمانية ص:1-20
المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

بواری دوعا و نزاکردن (دوعابۆکردن و دوعالێکردن)	خوا موەفەقتکا، خوا ڕەحمت پێبکات، خوا ئاگادارت بێت، تەمەندرێژ بیت، خوا کچێکی چاکت بەنسیب بکا،.... خوا خەجاڵەتی دونیاو قیامەت بکا، خوا دزو حیزتکا، خوا بتکوژێ، خوا گیانت دەرکا،.....	خوا دەست بە باڵتەوە بگرێ، لە دەورت گەڕێم، دەردت لە من کەوێ،ڕەحمەت لە شیرت، دەردوبەڵات لە من کەوێ، .... ئێسکت خواتەوە،ڕەبی گیانت دەرچێ، یارەبی عەمر کۆتابێت، عەوزەلر برپاو، .....
بواری جنێودان	بێ ئەخلاق، سەرسەری، دین سز، خوێڕی، بێقیمەت، بەدڕەوشت، بێ دایکوخوشک، بێ شەرەف، هیچوپوچ، نامەرد، سەرسەری، سەرزل، هەتیوی کۆترباز، قۆندەرە،...	بە پەنگ بی، کچە هەتیو، داڕزیی، بێ ئسوڵ، بێ شەرم، سەرڕشکن، هەی واوا لێکراو،ڕەنج بێوەر بی، دەخەزار، بێ حەیا، بەرەڵا، ماڵانگەڕ، کەوڵەکۆن، زمانلوس، ....
بواری سوێند خواردن	بە تەڵاقم، بە شەرەفم، بە گۆڕی مردوم، بە ناموسم، بە شەرەفی خوشکو دایکم، بەکەرامەتم، بە فەخری عالەم، بە زاتو سیفەتی خوا، بە کفنی باوکم،	بە پێغەمبەر، بە کاکە ئەحمەدی شێخ، بە گیانی تۆ، بە گیانی باوکم، بەم نعیمەتە، بە سی جزمەی قورئان، بە شێخی قەرەچێوار، بە ماڵی خوا، ......
بواری پاڕانەوە	خوایە بێحورمەتمان نەکەی، خوایە لە شەڕی شەیتان و فیتنەی ئاخر زەمان بمانپارێزیت، خوایە هیدایەتمان بدەی، خوایە بەرەکەتی خۆت بخایتە رزق و ڕۆزی ماڵ و منداڵمەوە، خوایە دەرگای رزقم لێبکەیتەوە،	خوایە جەرگی پیرم نەسوتێنیت، خوایە زەلیلی دونیام نەکەیت، خوایە لە بەڵای دونیا بمانپارێزیت، خوایە دەروی خێرمان لێبکەیتەوە، خوایە منداڵێیالحانمان پێببەخشیت، .....

ئەوەی تێبینی دەکرێت (لە بواری سوێندخواردن، ئەوەیە هەندێک دەربرین هەن تایبەتن بە ڕەگەزی نێر، بۆیە ڕەگەزی مێ بەکاریانناهێنن، بۆ نمونە: (بە شەرەفم، بە غیرەتم، بە تەڵاقم، بە برایەتیمان،...تد)، ئەمەش ڕەنگدانەوەی کولتوری کوردییە و دەبێتە هۆی هەمەجۆریی زمانی)**(لەم بارەیەوە بروانە: پێشکەوت مەجید محەمەد، ٢٠١٣: ٨٥).**

٢-٣) هەمەجۆریی زمانی و تەمەن:

تەمەنیش وەک یەکێک لە هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان ڕۆڵێکی گرنگ لە هەمەجۆریی زمانیدا دەگێڕێت، هەروەک کۆزمانەوانەکان لەو بارەیەوە دواون، کە کەسە گەنجەکان بە شێوەی جیاوازتر لە کەسە بەتەمەنەکان قسەدەکەن، ئەمەش ئەوە ڕوندەکاتەوە، کە دیاردەی پلەکانی تەمەن ڕۆڵی بەرچاوی لە هەڵبژاردنی دەربرینەکان و بەکارهێنانیاندا دەگێڕن، بۆیە زمان لەگەڵ گەورەبونی تەمەن یان هەڵچونی تەمەندا دەگۆڕێت و کاریگەریی لەسەر دەربرینە زمانییەکانیش دەبێت، واتە ((تەمەنی مرۆڤ کاریگەریی ڕاستەوخۆی بۆ زمانی ئاخاوتن هەیە و لەگەڵ تێپەڕبونی تەمەندا زمانیش دەگۆڕدرێت، بۆیە هەر تەمەنێک لەویتر جیاوازە و هەلومەرجی زمانیی خۆی هەیە))**(ئارام عەبدولواحید حەمەڕەشید، ٢٠١٣: ٢٥٨)**، تەنانەت ئەو شێوازەی کە تاکێک لەگەڵ تاکێکی هاوتەمەنی خۆیدا بەکاریدەهێنێت، جیاوازە لەو شێوازەی کە لەگەڵ تەمەنێکی گەورەتر یان پیرێک بەکاریدەهێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا چینی تەمەن یەکێکە لەو ڕەهەندانەی کە کاریگەریی لەسەر گۆرانە زمانییەکاندا هەیە، لەگەڵ گۆڕانی کلتورو دونیابینی مرۆڤەکاندا، دەربرینەکانیش دەگۆڕێن، بۆ نمونە بەهۆی بەرزبونەوەی ئاستی ڕۆشنبیرییەوە ئەوانەی بروانامەیان هەیە، ئەو دەربرینانە بەکارناهێنن، چونکە پاشخانێکی خێڵەکی و پیاوسالاری و دواکەوتوییان پێوە دیارە، بەم پێیەش لە دو خاڵدا هەمەجۆری دروستدەکەن، بۆ نمونە ئەگەر بۆنەی پرسە یان بواری سوێندخواردن بە نمونە وەربگرین:

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

پرسە			
بەپێی ئاستی رۆشنبیری و نەوە (جیل)		بەپێی رەگەز	
نەوەی کۆن	نەوەی نوێ	نێر	مێ
دەستی شکاوم، چاومان کوێربێ، جەرگم سوتا، ماڵی روخاندم،	خوا عەفوی کا، خوا لە گوناحی خۆشبێت، ...	خوا عەفوی کا، خوا جەزای خێرتان باتەوە،	دەستم شکێ، کوێرایم دایێ، دایکت بمرێ، ...

سوێندخواردن			
بەپێی ئاستی رۆشنبیری و نەوە (جیل)		بەپێی رەگەز	
نەوەی کۆن	نەوەی نوێ	نێر	مێ
بە غیرەتم، بە تەڵاقم، بە کەرامەتم،	بڕوام پێبکە، دڵنیا بە، بێگومان،	بە تەڵاقم، بە شەرەفم، بە دینم،	بەو خوایە، بە گیانی تۆ، بە گیانی کاکە ئەحمەدی شێخ، بەو خوایەی ئەچینە بەر دیوانی، ....

لێرەوە دەردەکەوێت، کە تەمەن بە دو شێوە هەمەجۆری دروستدەکات، یەکەمیان پێوەندیی بە جیاوازیی تەمەنەوە هەیە، وەک شێوازی ئاخاوتنی (منداڵ و بەتەمەن/گەورە)، دووەمیشیان پەیوەندیی بە دوو نەوەی جیاوازەوە هەیە، واتە جیاوازی شێوازی قسەکردنی (نەوەی نوێ) لەگەڵ (نەوەی کۆن)دا، ئەمەش بەتەواوی لە بۆنە کۆمەڵایەتییەکاندا رەنگدەداتەوە:

یەکەم\ تەمەن :

منداڵ\ زارۆک	گەورە
حەم، حان، دیدە، بەبە، تەتە، بڤە، کخە، ...	خواردن، لێخورین، سەیارە، یاری، منداڵ رۆیشتن، قەدەغەیە، پیس، ...

ئەو نمونانەی سەرەوە شێوازی ئاخاوتنی منداڵ/زارۆکە، کاتێک لە سەرەتای زمانپژاندایە بە بەراورد بە کەسێک، کە بە تەواوەتی زمانی بەدەستهێناوە، دیارە ئەمەش هەمەجۆری لە دەربڕینەکاندا دروستدەکات.

دووەم// نەوە (جیل): دەتوانین لە خوارەوە بەپێی جیاوازی تەمەن، واتە نەوەی کۆن و نەوەی نوێ هەمەجۆریی دەربڕینەکان بەپێی جیاوازی بۆنە و بوارە کۆمەڵایەتییەکان بخەینەڕو:

ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

بۆنە و بوارە کۆمەڵایەتییەکان	تەمەن	
	نەوەی کۆن	نەوەی نوێ
بۆنەی بەخێرهاتن	خوا مۆفەقت کا، دیمانەتان بەخێر، بێڕەحم بون، بێمزەڕەت بی، بێوەی بی ، سەر دییەمان هاتن، ...	بون بە ئەستێرەی سیوەیل، بیرمان ئەکردن، ماڵەکەتان ئاوەدانکردەوە، چاوو دڵمان ڕون، ...
بۆنەی خواحافیزی	ماڵتان ئاوا بێ، خواحافیز، ...	خواتان لەگەڵ، دەتانبینینەوە، خۆشحاڵبوین، .....
بۆنەی جەژنە پیرۆزە	خوا موبارەکی کا، موبارەك بێ، لە جەژندا بن، ...	پیرۆزە، جەژنت پیرۆزبێت، هەر بەخۆشی، ...
بۆنەی لە دایکبون	بە نازی دایکو باوکی گەورە بێ، عەمر درێژ بێ ، خوا دەست بە باڵتەوە بگرێ، ساڵحان بێت ئینشەڵا، ...	تەمەندرێژ بێت، خوا لێتان نەسێنێت، قوربانی بم، چەن جوانە، ...
بۆنەی شایی	پیر و خەڕۆ بن، موەفەق بن، ئاخرخێربن، ...	پیرۆزە، بەخۆشی، زۆرم پێخۆش بو، لەخۆشیابن، .....
بۆنەی پرسە	خوا عەفوی کا، خوا جەزای خێرتان باتەوە، خوا سەبوریتان بات، ...	هاوبەشی خەمتانین، دواکۆستتان بێ، خۆتان خۆش بن، ...
بواری دوعاکردن	خوا هیدایەتت با، خوا دەست بە باڵتەوە بگرێ، خوا تەخت و بەختی تێکبا، ...	سەرکەوتوبیت، لەشت ساغ بێت، پێنەگەی، ...
بواری جنێودان	ئێسکت خواتەوە، عەزەلاً برِیاو، بێ شەرم، دەماغسز، ...	هەتیو، گێژ، حەپۆل، ئەحوَل، دزوحیز، ...
بواری سوێندخواردن	بە گیانی شێخ، بە قەبری پێغەمبەر، بە سەری باوکم، بە سەری تۆ، ...	سوێند بەخوا، بڕوا، پێبکە، قەناعەتت هەبێ، دڵنیا بە، ...

٤-٢) هەمەجۆریی زمانی و پلەوپایەی کۆمەڵایەتی:

پلەوپایەی کۆمەڵایەتی کاریگەریی لەسەر شێوازی ئاخاوتنی تاک هەیە، کاتێ کەسێک لە فەرمانبەرێکی ئاساییەوە دەبێت بە بەڕێوبەرێکی گشتی، کاروباری ژیان و گوزەرانی دەگۆڕێت، گۆڕانکاری لە شێوازی ئاخاوتنیشدا ڕودەدات، واتە گۆڕانی پلەوپایەی کۆمەڵایەتیی تاک گۆڕانکاری لە شێوازی دەربڕینەکانی ڕودەدات، بەو واتایە (لە ئاخاوتندا دەوروبەر یان چوارچێوە کۆمەڵایەتییەکە کاریگەریی تەواوی لەسەر شێواز و دەربڕینەکان هەیە، بەو پێیە ئامانج و بۆنە و کات و شوێنی ئاخاوتنەکەو تەمەن و ڕەگەز و پلەوپایەی کۆمەڵایەتی و ئاستی ڕۆشنبیریی قسەکەر و گوێگر، بەشداربووانی ئاخاوتنەکە ناچاردەکەن بە هەڵبژاردنی دەربڕینەکان، بۆ نمونە ئاخاوتنی هاوڵاتییەک لەگەڵ وەزیرێکدا، هاوڵاتییەکە بۆ جێبەجێکردنی کارەکەی وادەکات، کە دەربڕینی پڕ ڕێز و گەورەیی هەڵبژێرێت، بەڵام هەمان هاوڵاتی لەگەڵ کەسێکی تردا، کە پلەوپایەی کۆمەڵایەتی لە خۆی نزمتر بێت، بە هەمان شێواز قسەناکات)**(نایف خرما، ١٩٧٨: ٢٣١)**. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە (لە ئاخاوتنیشدا تا پلەوپایەی کۆمەڵایەتیی قسەکەر و گوێگر لە یەک دورتر بن، شێوازەکان جیاوازدەبن، هەر چین و توێژێکی کۆمەڵ دەربڕین و شێوازی تایبەتیان هەیە و پارێزگاریشی لێدەکەن) **(صلاح فضل، ١٩٩٢: ٢٢)**، بۆ نمونە ئەگەر بروانینە ((زانایانی ئاینی، دادوەرەکان،

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

پزیشکەکان، ئاغاکان، پۆلیس، پیاوانی ڕامیاری ...تد لە لایەکەوە پلەوپایەی کۆمەڵایەتی پلەکانی ئاخاوتن دیاریدەکەن، وەک: فەرمانکردن، داواکردن، تکاکردن، پاڕانەوە، لە لایەکی ترەوە هەریەکەیان شێوازی تایبەتییان هەیەو بەرزونزمی پلەوپایەی کۆمەڵایەتی لە پلەکانی ئاخاوتندا ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێت))(**هێمن عەبدولحەمید شەمس، ٢٠٠٦: ٤٣**)، یان لە کردەی قسەبڕین/نۆرەبڕین، کە پێوەرێکە لە پێوەرە کۆمەڵایەتییەکانی ئاخاوتن، کۆمەڵێک هۆکار وادەکەن، کە گوێگر قسە بە ئاخێوەر ببڕێت، یەکێک لەو هۆکارانەش، پلەوپایەی کۆمەڵایەتیی گوێگر و هەبونی بەرزی دەسەڵاتە، هەر بۆیە پلەوپایەی کۆمەڵایەتییەکەی وادەکات، کە ئەو کردەیە چەندین جارو بەردەوام دوبارەبکاتەوە.

٢-٥) هەمەجۆریی زمانی و ئاستی ڕۆشنبیری:

جیاوازیی خوێندەواری و ڕادە و ئاستی ڕۆشنبیریی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ هۆکارێکی سەرەکی دروستکردنی هەمەجۆرین لە زماندا، وەک مامۆستایەکی زانکۆ لەگەڵ کەسێکی نەخوێندەواری پیشەوەردا فەرهەنگی قسەکردنیان جیاوازە، بۆ نمونە لەوانەیە وشەکانی وەک (دیموکراسی، فەیلەسوف، لۆژیک، وانەبێژی، داتاشۆ، خشتەی وانەکان، ...تد) لە فەرهەنگی پیشەوەردا نەبن و بەکارنەهێنرێن، بەڵام مامۆستایەکە بەپێی پێویستی پیشەکەی ئەم وشانە بەکاردەهێنێت، بە پێچەوانەیشەوە لەوانەیە وشەکانی (دروێنە، خەرماشە، مەلۆ، شەن، کێشەکردن، ....تد) لە فەرهەنگی مامۆستادا نەبن و بەکارنەهێنرێن، بەڵام جوتیارەکە بەپێی پێویستی پیشەکەی ئەم وشانە بەکاردەهێنێت، ئەمەش دەمانگەیەنێت بەوەی، کە (فەرهەنگی زمان ڕەنگدانەوەی ڕۆشنبیریی ئەو کۆمەڵەیە، کە بۆ پێداویستییەکانی ژیانی ڕۆژانە بەکاریدەهێنێت، بەشێوەیەک کە لە دەربڕین و شێوازی ئاخاوتندا ڕادەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری دەردەکەوێت، گەر لێکۆڵینەوە لە پەند و ئیدیەمەکانی هەر کۆمەڵێکدا بکرێت، ڕادەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کۆمەڵەکە ڕوندەبێتەوە، بۆ تاکیش بە هەمان شێوە لە ئاوازی ئاخاوتن و هەڵبژاردنی دەربڕینەکاندا دەردەکەوێت، پلەی خوێندەواری و نەخوێندەواری چەند و چۆنە، هەروەها لەناو خوێندەوارەکانیشدا بەپێی پلەی خوێندەوارییان شێوازەکانیان دەگۆڕێت))(**محمود السعران، ١٩٨٥: ٢٤) لە (ڕێژنە مەعروف حوسێن، ٢٠١٠: ٣١) وەرگیراوە**). شایەنی ئاماژەکردنە ((ئەم دیاردەیە زیاتر زمانی ئەو میللەتانە دەگرێتەوە، کە لە میللەتە پێشکەوتووەکانی جیهانن، چونکە بۆ دۆزینەوەی ئەو دیاردەیە پێویستمان بە بونی ڕێژەیەکی بەرچاو هەیە، کە خوێندەوار و نەخوێندەوارەکانی ئەو کۆمەڵگەیەن، بە نمونە زمانی کوردی زۆر بەزەقی ئەم دیاردەیەی تێدا بەرچاودەکەوێ، چونکە ڕێژەیەکی بەرچاوی لە خوێندەوار و نەخوێندەوار تێدایە، کە زمانی ئاخاوتنیان لە ڕوی دەربڕینی ڕاستی و دروستی وشە و زاراوەوە جیاوازە))(**بەهزاد موحسین، ٢٠٠٨: ١١٩**)، بۆیە ((هەر توێژێکی کۆمەڵایەتی بگری، یاسا و قسەکردن و کەلتوری خۆی هەیە، کە تاکەکانی توێژەکە پەیوەستن پێیەوە، بۆ نمونە لەناو توێژی خوێندەواردا جۆرێک قسەکردن هەیە، هەروەها بابەتەکانیشیان لە هی خەڵکی نەخوێندەوار جودایە، هەروەها قسەکردنی خەڵکی لادێ لە هی شار جیاوازە، بابەتی قسەکردنەکانیشیان جودایە))(**بەهار زایر محمد، ٢٠٠٩: ٧٥**)، تەنانەت ((ڕۆشنبیری و شارستانییەت لەو دیاردانەن، کە ڕەنگدانەوەو کاریگەرییان لە زماندا هەیە، بە شێوەیەک کە لە دەربڕین و شێوازی ئاخاوتندا ڕادەی ڕۆشنبیری و پلەی شارستانییەت دەردەکەوێ. گەر لێکۆڵینەوە لە پەند و ئیدیەمەکانی هەر کۆمەڵێکدا بکرێت، ڕادەی ڕۆشنبیری و شارستانییەتی کۆمەڵەکە ڕوندەبێتەوە، بۆ تاکیش بە هەمان شێوە لە ئاوازی ئاخاوتن و هەڵبژاردنی دەربڕینەکانیدا دەردەکەوێت))(**هێمن عەبدولحەمید شەمس، ٢٠٠٦: ٤٤**)، ئەمانەش بەو واتایانە دێن، (هەر لە شێوازی ئاخاوتنی یەک کۆمەڵدا خوێندەوار و نەخوێندەوار جیادەکرێنەوە، لە هەمان کاتدا لەناو خوێندەوارەکانیشدا بەپێی پلەی خوێندەوارییان شێوازەکان دەگۆڕێت)(**محمود السعران، ١٩٥٨: ٣٤**)، چونکە (گەشەی ڕۆشنبیری تاک بە شێوەیەکی تایبەتی دەبێتە هۆی گۆڕانکاریی زۆر بەرچاو لە وشە و دەربڕینەکانیدا، تەنانەت لە چۆنێتی گۆکردنی دەنگەکانیشدا کاریگەریی خۆی هەیە) (**نایف خرما، ١٩٧٨: ٢٢٤-٢٢٥**)، بۆ نمونە ئەو کۆمەڵەی کە تێڕوانینی بۆ ژیان لە دەسەڵات و هێزەوە گۆڕاوە بۆ یەکسانی و هاوکاری، شێوازو دەربڕینیان لە ئاخاوتندا گۆڕانی بەسەردا هاتوە، هێندە گرنگی بە نازناوەکانی وەک (بەگ، ئاغا، کاک، خانم، خاتو، شازادە، پاشا، سەرۆک، سەید، شێخ،...تد) نادەن، واتە کۆمەڵی پێشکەوتو حەز بە دەسەڵات و پلەوپایە ناکات، بۆیە دەربڕینەکانی (دەستت ماچدەکەم، بە خوڵامت بم، خزمەتکارێکی تۆمان بووە، کارەکەرێکی تۆمان بووە، هەروەها دەست بە سنگەوەگرتن و نوشتانەوە و کڕنوشبردن، ....تد) بەکارناهێنن.

٢-٦/ هەمەجۆریی زمانی و شوێنی جوگرافی:

زمانەوانیی جوگرافی (Geolinguistics) (لقێکی زانستی زمانە، کە لێکۆڵینەوە لە دابەشکردنی جوگرافیای زمانەکان بە گەڕانەوە بۆ سیاسەت و ئابوری و باردودۆخی کەلتوری لە جیهاندا دەکات، هەروەها پێشیدەوترێ (Geographical linguistics)، ئەم زاراوەیە زۆر بەوردی بۆ نزیکبونەوە و گەیاندنی جوگرافی زارەکان و لێکۆڵینەوەی زاری شاری و

جوگرافیای مرۆیی لە چوارچێوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیدا بەکاردێت(**David Crystal (1992: 153)**، واتە شوێنی جوگرافی وەک فاکتەرێکی تر ڕۆڵی خۆی لە دروستکردنی هەمەجۆری زمانی لەناو کۆمەڵدا دەبینێت، کە لە زۆربەی سەرچاوەکان بە هەمەجۆریی هەرێمی (Regional variants) ناودەبرێت، (هەمەجۆریی هەرێمی کەرەستەی زانستی جیاوازە، لەوانەش زانستی زارەکان[٨] (dialectology) و زمانەوانیی ئەتڵەسی[٩] (Atlas Linguistic)، هاوکات لەگەڵ هەمەجۆریی کۆمەڵایەتی[١٠]، زاری هەرێمیش[١١] هۆکاری سەرەکی دروستبونی هەمەجۆرییە لە زمانێکی دیاریکراودا و خۆی لە چەند ئاستێکدا دەبینێتەوە، وەک: ئاستەکانی دەربڕین (pronunciation)، ڕێزمان (Grammar)، فەرهەنگسازی (vocabulary) (**Wat wolfram and Natalie schilling, 2016: 125-127**). ئاشکرایە، کە (زانستی زارەکانیش یان لێکۆڵینەوەی زارەکان بە کۆنترین زانست دادەنرێت، کە بایەخ بە جیاوازییە زمانییەکان واتە هەمەجۆریی زمانی دابێت)(**جرهارد هلبش، ٢٠٠٧: ٣٧٧**)، تەنانەت (هەندێک لە زمانەوانەکان جۆرەکانی هەمەجۆری بەم جۆرەیە دەستنیشاندەکەن[١٢]: ١- هەمەجۆریی مێژویی (Diachronic variation)، ٢- هەمەجۆریی تایپۆلۆجی (Typological variation)، ٣- هەمەجۆریی هەرێمی/زاری (Area/dialectical variation)، یەکێک لەو جۆرانەش کە هەمەجۆری لە زماندا دروستدەکات، زاری هەرێمییە یان جوگرافییە، کە بە هەمەجۆریی هەرێمی یان جوگرافی ناودەبرێت) (**Terttu nevalainen…etc., 2006**)، هەر بۆیە زار (دیالێکت)و شێوەزار (ئەکسێنت) هەمەجۆریی هەرێمی یان جوگرافی لە زماندا دروستدەکەن، ئەمەش هۆکاربو، بۆئەوەی (سەرەتای دەرکەوتنی زانستی زارەکان وەک لێکۆڵینەوەی پێڕەوبەندانە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بو، توێژەران بیریان لێکردوە، کە جیاوازی زارەکان بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەرکی شوێنەکە، ئەمەش وای لە وارلیوس و دامەزێنەرانی تری زانستی زارەکان کرد، بگەنە ئەو باوەڕە بەهێزەی لەبارەی پەیوەندیی نێوان هەمەجۆریی زارەکان بە شوێنی جوگرافییەوە)(**J.K. Chambers, 2000: 1-2**)، کەواتە شوێنی جوگرافی ڕۆڵێکی کاریگەر و سەرەکی لە دەرکەوتن و پەیدابونی زار و شێوەزارەکانی و فراوانبونی لە هەر زمانێکدا دەبینێت و هەمەجۆریی زمانی دروستدەکەن، ئەگەر نمونەی زارو شێوەزارەکان زمانی کوردی بهێنینەوە، وەک:

کچ = کەنیشک = کناچە = کیژ = دوێت
سپی = چەرمی
سەرین = سەنیا = باڵیشت
قاپی = دەرگا
دەڵێم = ئەڵێم = ئێژم = دەرێم

٢-٧) هەمەجۆریی زمانی و پیشە یان چینی کۆمەڵایەتی:

زاراوەی چینی کۆمەڵایەتی (social class) بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی بەرفراوان لە سەرەتای سەدەی (١٩) بەکارهێنرا پاش کۆتاییهێنانی شۆڕشی پیشەسازی و سیاسیی سەدەی (١٨)، لەم بارەیەوە (Trudgill) پێناسەی چینی کۆمەڵایەتی بەم جۆرە دەکات (ئەم زاراوەیە بۆ ئاماژەکردن بۆ هەر چینێکی کۆمەڵایەتی لەنێو کۆمەڵدا بەکاردێت)(**Trudgill, 1995: 23**)، هەروەها (Wardhaugh) دەڵێت "زانایانی کۆزمانەوانی چەند پێوانەیەکی جیاوازیان بۆ پۆلینکردنی کۆمەڵ بەکاردەهێنا، لە کاتێکیشدا هەوڵیاندەدا، کە شوێنی تاکەکان لەناو سیستەمی کۆمەڵایەتی دیاریبکەن، لەنێو ئەم پێوانانەشدا دەتوانین باسی پێوانەی پیشەیی و پەروەردەیی بکەین، بۆ نمونە لە جەزائیر بەهۆی تایبەتێتی جوتزمانییەوە، ناتوانین هەمەجۆریی زمانی بە گروپە کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانەوە ببەستینەوە، بەڵام دەتوانین کۆمەڵ بەپێی ئاستی پەروەردەییان پۆلینبکەین، لەگەڵ ئەوەشدا لە بەریتانیا ئاخێوەرانی زمانی ئینگلیزی وادادەنێن، کە قسەکەر لە چینێکی کۆمەڵایەتیی باڵا یان نزم دیاریبکەین لە ڕێگەی بەکارهێنانی دیالێکتەوەکەیەتی)(**Wardhaugh, 2006:148**)، هەر بۆیە (زمانەوانەکان لە کۆنەوە دەزانن، کە زارو شێوەزارە جیاوازەکان پەیوەندییان بە جیاوازی پاشخانی چینی کۆمەڵایەتییەوە هەیە)(**Trudgill, 1995: 28**).

لێرەشەوە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بایەخێکی بەرچاوی بە لێکۆڵینەوەی تایبەتیە زمانییەکان داوە، کە بۆ کۆمەڵە پیشەییەکان یان چینە کۆمەڵایەتییەکان دەگەڕێتەوە، هەر لەبەرئەوەشە ((هاریس) بانگەشە بۆ لێکۆڵینەوەی کاریگەریی چالاکییە کۆمەڵایەتی و پیشەییەکان لەسەر شێوازی زمانی ئەو چالاکییە دەکات، ئیتر لە ڕۆژنامە یان ئەدەب یان زانست یان پیشەوەردا بێت)(**هادی نهر لعیبی، ٢٠٠٩: ١٤٣**)، بەو واتایەی ((هەر چین و توێژێکی کۆمەڵ بەپێی جۆری پیشەکەی، زمانی قسەکردنیشی جیاوازە،

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

هەریەکەیان شێوازی تایبەتی خۆی هەیە، بێگومان پیشەکانیش لەنێوان خۆیاندا دەکرێت، جیاوازی ئاشکرایان لە ڕوانگەی بەکارهێنانی دەربڕاوی بەڕێزانە و تابووەوە تێدا بەدیبکرێت))**(ئارام عەبدولواحید حەمەڕەشید، ٢٠١٣: ٢٦٧)**، هاوکات (لە زمانی هەمو تاکێکدا تایبەتێتی وای تێدایە، کە ئاماژە بۆ شوێنی کۆمەڵایەتی یان بەلایەن کەمەوە ئاماژە بۆ هەمان بوار یان چینی کۆمەڵایەتی دەکات، لەوانەشە ئاماژەبێت بۆ بواری ئەو پیشەیەی کە دەیزانێت)**(نایف خرما، ١٩٧٨: ٢٢٣-٢٢٤)**، تەنانەت (جیاوازی ڕێزمانی لە نێوان ئاخاوتنی دو قسەکەردا هەیە، ئەمەش ئەو تێڕوانینەمان دەدەنێ لەبارەی پاشخانی کۆمەڵایەتییانەوە، زۆرجار ئەو جیاوازیانەش لە ڕێگەی جیاوازی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجییەوە دەبینرێن، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی چینە کۆمەڵایەتییەکان جیاوازی هەمەجۆریی زمانی بەکاردەهێنن)**(Trudgill, 1995: 22)**، بۆ نمونە بەکارهێنانی زمان لەو بوارە جیاوازانەی کە بەپێی پسپۆڕی و زانستە جیاوازەکان هەن، فەرهەنگ و وشەی تایبەت بە خۆیان هەیە، ئەم تایبەتییەش هەمەجۆری دروستدەکات، زمانیش بەپێی بوارەکان یان پیشەکان دەگۆڕێت، ئەم گۆڕانەش هەمەجۆریی دەربڕین دروستدەکات، واتە هەر بوارێک یان پیشەیەک دەربڕینی تایبەت بە خۆی هەیە، ئەو زمانەی بۆ قسەکردن لەبارەی بابەتێکی ئەدەبی بەکاردەهێنرێت، جیاوازە لەوەی کە لە بابەتێکی زمانەوانی بەکاردەهێنرێت، بۆ نمونە مامۆستای زانکۆ ڕاستە کۆمەڵێک دەربڕاوی هاوبەشیان هەیە، کە زۆر دوبارەدەبنەوە، بەڵام بەپێی بوار و پسپۆڕێتییان فەرهەنگی زمانەکەیان دەگۆڕێت، بۆ نمونە مامۆستایەکی کیمیا جیاواز لە مامۆستایەکی زمان قسەدەکات، لە کیمیادا زاراوەکانی وەکو (ئانالایت و لاب و توخم و ...تد)، لە زمانیشدا (دەنگ و وشە و ڕستە، ڕێزمان و ...تد) دوبارەدەبنەوە.

کۆزمانەوانی لەو ڕوانگەیەوە پەیوەندیی خۆی لەگەڵ پیشە و پیشەسازی دەبەستێت، لەو سۆنگەیەوە ڕووبەرێک لە پیشەسازیدا بۆ خۆی بۆ لێکۆڵینەوە داگیردەکات، کە شێوەی ئاخاوتنی هەر پیشەکارێک لەگەڵ پیشەکارێکی دیکە جودایە، ئەویش وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، بەهۆی ئەوەی کە ئەو پیشەکارە لەگەڵ چەند تاکێکی دیاریکراو لە ژینگەیەکی دیاریکراو سەروکاری هەیە، کەواتە ناچارە، کە زمانەکەی بکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەو لایەنانەی باسمانکردن، بەمەش جیاوازی لە بابەتەکانی ئاخاوتنیش دروستدەبێت و دەبێت زمانەکەی ڕەنگدەرەوەی پیشە و کەسایەتی و ڕادەی ڕۆشنبیری ئەو بێت، وەک ئەوەی ئاشکرایە، کە زمانی ئاخاوتنی کەسێکی سیاسی لە هی شوانێک جودایە، مەبەست لەو جیاوازییە، جیاوازی بابەتەکانی ئاخاوتنیان نییە، بەڵکو شێوازی دەربڕین و بەکارهێنانی ئەو وشانەیە، کە تایبەتن بە کێڵگەی پیشەیی، هەر یەکێکیان و بۆ گەیاندنی بیرۆکەکانیان هەڵیاندەبژێرن.هەر لە چوارچێوەی چینی کۆمەڵایەتیدا، (هەژاری و دەوڵەمەندی)یش هەمەجۆریی زمانی دروستدەکەن، هەریەک لەم وشانە بەلای گەنجێکی کرێکارەوە ئەگەر نامۆش نەبن، زۆر بەکەمی بەکاردەهێنرێن: (مۆڵ، کۆفی، مینی مارکێت، ڕیستورانت، بار، ...تد)، بەڵام بەلای کەسێکی دەوڵەمەند ئەم وشانە زۆر بەکاردەهێنن، بۆیە شێوەی ئاخاوتنی ئەو دو کەسە بەهۆی ئاستی ئابورییەوە هەمەجۆری دروستدەکات.

پیشەو چینی کۆمەڵایەتی وەک (دوکاندار، بەرگدور، تەنەکچی، ئەندازیار، دادوەر، مامۆستا، مامۆستای زانکۆ، فیتەر، ...تد) دەربڕینیان جیاوازە، واتە هەر پیشەیەک کێڵگەیەک وشەی تایبەت بە خۆی هەیە، بەم پێیەش خودی ئەم کارو پیشانە هەمەجۆری لە زماندا دروستدەکەن، واتە ((زمانی کەسێک بەتایبەتی فەرهەنگی زمانەکەی بەپێی کارەکەی دەگۆڕێت، چونکە ئەو زاراوانەی تێدەکەوێت، کە لە کارەکەیدا بەکاردێ و هەر یەکەیان زاراوەی جیاواز بەکاردەهێنن))**(محەمەد مەعروف فەتاح، ١٩٩٠: ١٠٤)**، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە، کە کاتێک لە بۆنە کۆمەڵایەتییەکان بەشداردەبن، هەندێک جار ئەو جیاوازییانە لەدەستدەدەن و دەبنەوە بە تاکێکی کۆمەڵایەتی وەکو ئەندامێکی تری کۆمەڵگە قسەدەکەن، بۆ نمونە:

دکتۆر	فیتەر	مامۆستای زانکۆ	بەرگدور	دادوەر
ئامۆکسیلین	ئیسپانە	تویژینەوە	دوباخەڵ	تاوانبار
ئاڤاس	مەکینە	وۆرکشۆپ	کەتافە	تۆمەتبار
پاراسیتامۆڵ	نۆزڵ	دیباجە	رانکیی	مادەی یاسایی
سیدی سکان	فیتپەمپ	سیمینار	شیرازە	ئەمرقەبز
بەستەر	سلندەر	وایت بۆرد	ئۆڤەر	کەفالەت
هیمۆگڵۆبین		ماجیك	زنجیرە/تەقەڵی ورد	حەپس/تەوقیف

المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

هێنانەوەی ئەم نمونانە تەنها بۆ بەرچاوڕونی بو، کە چۆن فەرهەنگی هەریەک لەم کار و پیشانە لەیەکتر جیاوازن، هەروەها هەریەک لەو کار و پیشانەش لەنێو خۆیاندا جیاوازییان لە دەربڕینیاندا هەیە.

٢-٨) هەمەجۆریی زمانی و نەژاد (Ethnic) :

نەژاد یەکێکی ترە لە هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان، (کە ئاماژە بۆ ئەو تایبەتمەندییە هاوبەش و باوانە دەکات، کە لە نێوان گروپێکی دیاریکراودا هەن، وەک ئاین و زمان و کەلتور)(https://www.dictionary.com/browse/ethnic) ، واتە (گروپی نەژادی/ئیتنیکی ئەو کۆمەڵە خەڵکەن، کە بەهۆی کۆمەڵێک هۆکارەوە دەناسرێنەوە، لەوانە: هۆکاری کەلتوری، نەژادی، ئابوری، سیاسی، زمانی، ئاینی، ...تد، لەنێو ئەم هۆکارانەشدا، دەتوانرێت زمان بە تایبەتمەندییەکی سەرەکیی جیاکەرەوەی گروپەکان دابنرێت، کە گروپێک خەڵک لە گروپەکانی تر جیادەکاتەوە، بۆیە زمان هەمیشە بەشێکی گرنگە لە شوناسی کەلتور و ئەندامێتی گروپەکاندا)(Trudgill, 1995: 41)، بەم پێیەش زمان بە هاوڕێیەکی گرنگ و بنچینەیی ئەندامێتی گروپێکی ئیتنیکی دادەنرێت، دەتوانین جیاوازی زمانی ئینگلیزی ئاخێوەرانی ڕەشپێست و سپیپێستەکانی ئەمریکا وەک نمونە وەربگرین، کە لە بنەڕەتدا ڕەشپێستەکان ئەفریقین، بۆیە لە ئەکسێنتدا و بەتایبەت لە ئاستی دەنگسازی و گۆکردنی دەنگەکان لە سپیپێستەکان جیاوازن، یان (بڕوانینە زمانی ئینگلیزی، ئەوا دەبینین لەلایەن چەندین نەتەوەی جیاوازەوە قسەی پێدەکرێت، بۆ نمونە شاری لەندەن لە دوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە ژمارەیەکی زۆر پەنابەری بۆ چووە، لەوانە پەنابەرانی هیندی و پاکستانی و بەنگالی، هەریەک لەم پەنابەرانە خاوەن زمان و کەلتور و نەریتی خۆیانن، لەناویشیاندا زمانی تایبەت بە خۆیان هەیە، کاتێک زمانی ئینگلیزی دەبێتە زمانی دووەمیان، ئەوا ئەکسێنتی جیاوازیان دەبێت لە خەڵکە بەنەژاد لەندەنەکە، بەم جۆرە شێوازێکی تری زمانی ئینگلیزی لە لەندەن پەیدادەبێت، کە ئەو شێوازە ئینگلیزییە، کە لەلایەن هیندی و پاکستانی و بەنگالییەکانەوە قسەی پێدەکرێت، کە ئەکسێنتێکی جیاوازە، هەر بۆیە ئەم جیاوازییەش هەمەجۆری لە زمانی ئینگلیزیدا دروستدەکات، ئەم هۆکارەش هۆکارێکی دەرەکییە و هاوکات لەگەڵ هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانی تری وەکو (ڕەگەز و چینی کۆمەڵایەتی و تەمەن و ...) ڕۆڵ لە هەمەجۆریی زمانیدا دەبینن، ئەم هەمەجۆرییەش لە ئاستەکانی زماندا ڕەنگدەدەنەوە، بەتایبەت لە ئاستی دەنگسازی و گۆکردنی دەنگەکانی زمانی ئینگلیزیدا)(Paul Kerswill, 2012: 34)، هەروەها ئەو ئاوارە عەرەبانەی کە لە پاش پرۆسەی ئازادیی عێراقەوە و بەتایبەتی پاش شەڕی داعشەوە هاتونەتە کوردستان و نیشتەجێبونە، بەناچاری فێری زمانی کوردی خۆیانیان کردوە، بۆیە ئەو زمانە کوردییەی کە بەڕەگەز عەرەبەکان قسەی پێدەکەن، وایکردوە، کە جیاوازی زمانی دروستبێت، وەک شێوازی گۆکردن و درکاندنی دەنگەکان و شوێنگۆڕکێی دەنگەکان و هەندێکجاریش جیاوازی فەرهەنگی و ڕێزمانی وایکردوە، کە زمانی کوردیی عەرەبەکان لە هی زمانی کوردیی کوردەکان جیاوازتربن، بەمەش نەژاد هۆکارێکی تری هەمەجۆریی زمانییە.

ئەنجامەکان:

١- گرنگیدان بە هەمەجۆریی زمانی و ڕونکردنەوەی پەیوەندیی نێوان هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان و هەمەجۆریی زمانی، یەکێکە لەو بابەتە سەرەکیانەی کە لێکۆڵینەوەی کۆزمانەوانی گرنگی پێدەدات، بەوەی کە هەمەجۆریی زمانی بە شێوەیەکی هەڕەمەکی نییە، بەڵکو بە هەردو میتۆدی چۆنێتی و چەندێتی شیکردنەوە و لێکدانەوە بۆ داتاکان دەکات، هەروەها هەوڵی دۆزینەوەی پەیوەندیی لە نێوان هۆکارە ناسەربەخۆ زمانییەکان و سەربەخۆ کۆمەڵایەتییەکان دەدات، کە پەسنی ئەو جۆرە زمانە دەکەن، کە بەکاریدەهێنین.

٢- هەمەجۆریی زمانی لە ئەنجامی گۆڕانی ناوەکی و گۆڕانی دەرەکیی زمان پەیدادەبێت، گۆڕانی ناوەکی لە هەمو ئاستەکانی زمان وەک دەنگی و ڕێزمانی و فەرهەنگی و واتایی ڕودەدات و هەمەجۆریی زمانی دروستدەکەن، هەروەها لە گۆڕانی دەرەکیشدا چەندین هۆکاری نازمانی/کۆمەڵایەتی، وەک (شێواز، ڕەگەز، تەمەن، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی، ئاستی ڕۆشنبیری، شوێنی جوگرافی، پیشە یان چینی کۆمەڵایەتی، نەژاد) گۆڕان لە زماندا دروستدەکەن، بەوەش هەمەجۆری لە زماندا دەهێننە کایەوە.

٣- چەندێتی و چۆنێتی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە بەکارهێنانی فەرهەنگ و جیاوازی دەربڕینە زمانییەکانیش لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی تر، لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر بەپێی تێڕوانینی مرۆڤ بۆ ژیان و سەردەم و دەوروبەرەکەی دەگۆڕێت و گۆڕانی بەسەردا دێت.

٤- بۆنە و بوارە کۆمەڵایەتییەکان بەپێی دابونەریت و کەلتورە جیاوازەکان وا لە کۆمەڵ دەکەن، کە دەربڕینی زمانی جیاواز تایبەت بە جیاوازی ئەو بۆنە و بوارانەوە بەکاربهێنن، ئەمەش وا لە تاکی هەر کۆمەڵێک دەکات، کە بەپێی جۆری دیاردە و بۆنەکان، جۆری دەربڕینەکان بەکاربهێنن و پێوەی پابەندبن، بێگومان ئەمەش دەوڵەمەندی فەرهەنگی زمانی ئەو کۆمەڵەیە لە دەربڕینی زمانی لە بۆنە و بوارە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکاندا دەنوێنێت.

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

المجلد (3) – العدد(2) , كانون الآول 2019
ISSN 2520-7377 (Online), ISSN 2520-5102 (Print)

پەراویزەکان:

١. شایەنی باسە (Jean Aitchison) زاراوەی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان (Social factors) بەکاردەهێنێت، کە تیایدا باس لە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی دەکات، کە هەوڵی شیکردنەوەی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانی وەك (زار و ئەکسێنت و ڕەگەز و شێواز و گۆڕان و ...تد دەداتو دەبنە هۆی دروستبونی هەمەجۆریی زمانی)، بڕوانە: **(Jean Aitchison, 1999: 107).**

هەروەها (Naima Ammour) لە نامەی ماستەرەکەیدا ئاماژە بۆ کۆمەڵێك لە هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان وەك هۆکاری دەرەکی دەکات، کە کاریگەرییان لەسەر بەکارهێنانی زمان هەیەو هەمەجۆری لە زماندا دروستدەکەن، وەك: (چینی کۆمەڵایەتی، شوێنی جوگرافی، نەژاد، ڕەگەز، تەمەن، شێواز، ...تد)، بڕوانە: **(Naima Ammour, 2012: 25).**

بەڵام (هۆگر مەحمود فەرەج) زاراوەی نیشانە کۆمەڵایەتییەکان (العلامات الاجتماعية - Social deixis)ی بەکارهێناوە، مەبەست لە نیشانە کۆمەڵایەتییەکانیش پلەو پایەی قسەکەرو چین و ئاستی ڕۆشنبیری و پیشە و ڕەگەز و تەمەن و باری خزمایەتی و ... لە چوارچێوە کۆمەڵایەتییە زمانییەکەدا بەپێی هەلومەرجە نابەرامبەرییەکانی دەسەڵات و هاوکاری لەگەڵ گوێگردا لە ڕێی وتنەوە بەپێی دەوروبەر دەگرێتەوە. بڕوانە: **(هۆگر مەحمود فەرەج، ٢٠٠٠: ١٤١-١٤٢).**

٢. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی (چەمك و پێناسەی گۆڕان و هۆکارەکانی گۆڕان و گۆڕان لە ئاستەکانی زماندا)، بڕوانە: **(نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو و شوکر محەمەد ساڵح، ٢٠١٤: ١-١٩).**

٣. بیرۆکەی داڕشتنی ئەم هێڵکارییە لەم سەرچاوانەوە وەرگیراوە:

ا- (محەمەد مەعروف فەتاح، ١٩٩٠: ١٠٣-١٢٤).

B- http//jilaniwarsi.tripod.com/lc.pdf

٤. بۆ خستنەڕوی گۆڕان لە هەمو ئاستەکانی زمان و هێنانەوەی نمونە بۆیان، بڕوانە:

ا- (محەمەد مەعروف فەتاح، ١٩٩٠: ١١٤-١٢٤).

ب- (نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو و شوکر محەمەد ساڵح، ٢٠١٤: ١-١٩).

٥. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی (شێواز و ئەو هۆکارانەی کاریگەرییان لەسەر شێوازی ئاخاوتن هەیە)، بڕوانە:

ا- (شیلان ڕەحیم ئیبراهیم، ٢٠٠٤: ٦-١٢ و ٦١-١٠٠).

ب- (هێمن عەبدولحەمید شەمس، ٢٠٠٦: ٣٣-٤٥).

٦. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی (زمانو ڕەگەزو تیۆرەکانی، هۆکارەکانی پەیدابونی جیاوازی ڕەگەزی، جیاوازی دەربڕینەکان لە بونەو بوارە کۆمەڵایەتییەکان بەپێی ڕەگەز)، بڕوانە: **(پێشکەوت مەجید محەمەد، ٢٠١٣).**

٧. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەم مەبەستانەوە، بڕوانە:

ا- (محەمەد مەعروف فەتاح، ٢٠١٠: ٩٣-٩٥).

ب- (بەکر عومەر عەلی و شێرکۆ حەمەئەمین، ٢٠٠٧: ٦٣-٦٤).

٨. زانستی زارەکان: لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی دیالێکتەکانە، بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی چەمكو پێناسەو سەرهەڵدانی ئەم زانستەوە، بڕوانە: **(عەبدولمەناف ڕەمەزان ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٥-٢٤).**

٩. مەبەست لە (زمانەوانیی ئەتڵەسی: نەخشەیەکە یان زنجیرە نەخشەیەکە، کە زانیارییە دیالێکتییەکان لەناو ڕوبەری جوگرافیدا پیشاندەدات)، بڕوانە: **(David Crystal, 1992: 101).**

١٠. هەمەجۆری کۆمەڵایەتی لە زماندا بریتین لە: (زاری کۆمەڵایەتی، پیشەو چینی کۆمەڵایەتی، تەمەن، ڕەگەز، پاشخانی نەژادی، شێواز، ئایدۆلێکت)، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

(https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/4332/15/Handout%205_Language%20Variation.pdf)

١١. زاری هەرێمی شێوە زمانێکی دیاریکراوە، کە لە ڕوبەرێکی جوگرافیی تایبەتدا قسەی پێدەکەن، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

(https://www.thoughtco.com/regional-dialect-1691905)

١٢. کاتێك گۆڕانی مێژویی لە زماندا ڕودەدات، هەمەجۆریی مێژویی دروستدەکات، هەروەها تایپۆلۆجی هەمەجۆری لە زماندا دروستدەکات، کاتێك جیاوازی دابەشبونی مۆرفیمەکان لە قاڵبی وشەکان چ بەپێی گۆڕانی بارودۆخی مێژویی بێت، یان دیالێکت هۆکار بێت، ئەوا بەم هەمەجۆرییە دەوترێت هەمەجۆریی تایپۆلۆجی، هەروەها زارو شێوەزارەکان لە زماندا هەمەجۆری

دروستدەکەن، بەم جۆرەیشیان دەوترێت هەمەجۆریی هەرێمی یان جوگرافی، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: **(Terttu nevalainen…etc., 2006)**

سەرچاوەکان:

ا- بە زمانی کوردی:

١- ئارام عەبدولواحید حەمەڕشید مەعروف (٢٠١٣)، ڕێزگرتن لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی لەریا، سلێمانی.

٢- بەکر عومەر عەلی و شێرکۆ حەمەئەمین (٢٠٠٧)، زارو شێوەزار، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

٣- بەهار زایر محمد (٢٠٠٩)، زمان و یاسا کۆمەڵایەتییەکان، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سەلاحەدین.

٤- بەهزاد موحسین (٢٠٠٨)، کۆزمانەوانی، گۆڤاری ڕامان، ژ.(129)

٥- پێشکەوت مەجید محەمەد (٢٠١٣)، ڕەگەز لە ڕوانگەی زانستی زمانی کۆمەڵایەتییەوە، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی.

٦- شاخەوان جەلال فەرەج (٢٠١١)، تابۆ وەک نموونەیەکی پەیوەندیی نێوان زمان و کلتور، تێزی دکتۆرا، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٧- شیلان ڕەحیم ئیبراهیم (٢٠٠٤)، شێوازی قسەکردنی ژن لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی.

٨- کسیە ئەبوبەکر عەلی (٢٠١١)، پەیوەندیی بیرو زمان لە کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی.

٩- فاروق عومەر سدیق (٢٠١١)، لەدایکبوونی وشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی .

١٠- ڕێژنە مەعروف حوسێن (٢٠١٠)، ڕۆڵی شێوەزارە کۆمەڵایەتییەکان لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سەلاحەدین .

١١- عەبدولمەناف ڕەمەزان ئەحمەد (٢٠٠٩)، ئەتڵەسی زمانی، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

١٢- محەمەد مەعروف فەتاح (١٩٨٦)، سنوورو بنەماو ئەرکەکانی کۆزمانەوانی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ.(112)

١٣- محەمەد مەعروف فەتاح (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

١٤- محەمەد مەحوی (٢٠٠٩)، مۆدێل و مۆدێلەکانی ڕێزمان، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی .

١٥- هێمن عەبدولحەمید شەمس (٢٠٠٦)، شێوازو دەربرین لە بۆنە کۆمەڵایەتییەکاندا، نامەی ماستەر، کۆلێجی پەروەردە ـ زانکۆی کۆیە.

١٦- هۆگر مەحمود فەرەج (٢٠٠٠)، پراگماتیک و واتای نیشانەکان، تێزی دکتۆرا، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

١٧- ە.ج. ویدۆوسن (٢٠٠٨)، سەرەتایەک بۆ زمانەوانی، و/ هۆشەنگ فاروق، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆک.

١٨- نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو و شوکر محەمەد ساڵح (٢٠١٤)، گۆڕان لە زماندا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژ.(4)

ب- بە زمانی عەرەبی:

١٩- انجليكا لينكه واخرون (٢٠١١)، دراسات في علم اللغة، ت/ أ.د. سعيد حسن بحيري، الطبعة الاولى.

٢٠- بريجيته بارتشت (٢٠١٠)، مناهج علم اللغة، ت/ أ.د. سعيد حسن بحيري، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع .

٢١- جرهارد هلبش (٢٠٠٧)، تطور علم اللغة، ت/ أ.د. سعيد حسن بحيري، مكتبه زهراء الشرق، الطبعة الاولى، القاهرة.

٢٢- رشيد عبدالرحمن العبيدى (٢٠٠٢)، مباحث في علم اللغة واللسانيات، الطبعة الاولى، بغداد.

٢٣- روبير مارتان (٢٠٠٧)، مدخل لفهم اللسانيات، ت/ د. عبدالقادر المهيري، الطبعة الاولى، بيروت ـ لبنان.

٢٤- كمال بشر، التفكير اللغوى بين القديم والجديد، مكتبة الشباب، جامعة القاهرة، دار الثقافة العربية.

٢٥- فلاح فضل (١٩٩٢)، علم الاسلوب مبادئه واجراءاته، قاهيرة.

٢٦- عدنان بن ذريل (١٩٨٠)، اللغه والاسلوب، دمشق.

DOI: http://dx.doi.org/10.25098/3.2.1

٢٧- عبدالعليم ابراهيم (١٩٧٨)، الموجة الفني لمدرسي اللغه العربية، دار المعارف، مصر.

٢٨- مصطفى لطفي، اللغة العربية في اطارها الاجتماعي، معهد الانماط العربي.

٢٩- محمود السعران (١٩٥٨)، اللغه والمجتمع، بنغازى.

٣٠- نايف خرما (١٩٧٨)، اضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، عالم المعرفة، الكويت.

٣١- هدسن (١٩٨٧)، علم اللغه الاجتماعي، ت/ محمود عبدالغني عياد، بغداد.

٣٢- هادى نهر (١٩٨٨)، علم اللغه الاجتماعي عند العرب، بيروت، الطبعة الاولى.

٣٣- هادى نهر لعيبى (٢٠٠٩)، اللسانيات الاجتماعيه عند العرب، عالم الكتب الحديث، اربد - الاردن، الطبعة الاولى.

٣٤- وليد رفيق العياصرة (٢٠١١) ، التفكير واللغة، دار أسامه للنشر والتوزيع، الاردن - عمان، الطبعة الاولى.

پ- به زمانی ئینگلیزی:

35- Alan Davies and Catherine Elder (2004), The handbook of applied Linguistics, First Edition, Blackwell publishing Ltd, UK.

36- David Crystal (2008), A dictionary of linguistics and phonetics, Sixth Edition, Blackwell publishing.

37- David Crystal (1992), An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages, Black Well: Oxford.

38- Ronald wardhaugh (2006), An introduction to sociolinguistics, Fifth edition, Cambridge - UK.

39- Jean Aitchison (1999), Linguistics, London - UK.

40- J.K. Chambers (2000), Region and Language Variation, University of Toronto.

41- J.K. Chambers and Natalie Schilling (2013), The handbook of Language variation and change, second Edition, Blackwell publishing Ltd, UK.

42- Mark Aronoff and Janie Rees-Miller (2003), The handbook of Linguistics, Blackwell publishing Ltd, UK.

43- Naima Ammour (2012), A sociolinguistic Investigation of Language variation in the speech community of Nedroma, master degree, University of TLEMCEN.

44- Wat wolfram and Natalie schilling (2016), American English Dialects and variation, Third edition, UK.

45- Wardhaugh, R. (2006), An Introduction to Sociolinguistics, 5th Edition. Blackwell Publishing LTD.

46- Paul Kerswill, (2012) Language variation 1 – social factors: class and ethnicity. In: Clayton, Dan, (ed.) Language, English and Media Centre, London.

47- Trudgill, P. (1995), Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society, England.

48- http//jilaniwarsi.tripod.com/lc.pdf.

49- https://www.dictionary.com/browse/ethnic.

50- https://www.thoughtco.com/regional-dialect-1691905.

51- https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/4332/15/Handout%205_Language%20Variation.pdf .

52- Terttu nevalainen, Juhani klemola and Mikko Laitinen (2006), Types of variation, USA.